

Szabó Á. Töhötöm – Markó Bálint – Hartel Tibor

Táj, tájhasználat és mezőgazdaság: a mezőgazdasági termelés átalakulásának tényezői egy erdélyi rurális térségben¹

Bevezető: rurális térségek, mezőgazdaság és szerkezetváltás

A rurális térségeknek időről időre olyan mélyreható változásokkal kell megküzdeniük, amelyek nagy kihívások elé állítják az ott lakókat. Történészek és etnográfusok egyetértenek abban, hogy a parasztság átalakulásának legnagyobb hatású folyamatai valamilyen módon kívülről gyakoroltak nyomást az egyes közösségekre. Elég, ha a jobbágyfelszabadítás hosszan elnyúló folyamataira gondolunk – hisz ide tartozik a 18. század parasztvédelmi politikája, az úrbérrendezés sikeres vagy kevésbé sikeres formái –, de a 19. századi modernizáció rendkívül összetett folyamatai a vagyoni tagolódással és a társadalmi egységesüléssel, a folyószabályozások, az út- és vasútépítések, a mezőgazdaság gépesítésének a megindulása is mind ide tartozik (Egyed 1981). De szintén ide tartozik a kollektivizálás, majd a néhány évtizedre rá bekövetkezett föld-visszaszolgáltatás is.

Kétségtelen, hogy ezeken a folyamatokon belül a föld társadalmi eloszlásának, jelentőségének a változása rendkívül nagy szerepet játszott (Szabó 2017). Mint ahogy jelentős szerepet játszott a mezőgazdaságnak a parasztság életében betöltött szerepe is, illetve ennek változása, és ezzel együtt a mezőgazdaság gépesített-ségének a változása. Az új és új politikai, gazdasági és technikai rezsimok a rurális térségeket folyamatosan nagy kihívások elé állították. Ezeknek a kihívásoknak a sora ugyanakkor még nem zárult le: az EU-s csatlakozás (Fox 2011), valamint a mezőgazdaság globális trendjeinek az átalakulása (Ploeg 2008) olyan új kihívásokat jelent, amelyekre az erdélyi, tradicionális mintákat egyféle párhuzamos különide-

1 A kutatást és a tanulmány megírását a *Tájhasználat és természetkép: gazdasági gyakorlat és ökológiai tudás a hagyomány és a modernitás határán* című Domus csoportos pályázat (4815/13/2015/HTMT) tette lehetővé. A kutatócsoport tagjai: Hartel Tibor, Markó Bálint és Szabó Á. Töhötöm. Az adatok felvételében részt vett Nagy Ákos és Horváth Beatrix. Az interjúkat Vas Réka jegyezte le. Segítségüket itt is köszönjük!

A tanulmány korábbi megjelenési helye: Szabó–Markó–Hartel 2017. Az eredeti megjelenési helyen a háztartásfelmérés táblázatait és fókuszcsoportos interjúk átiratait is közöljük.

jűségként (Bausinger 1989) fenntartó mezőgazdaságnak is válaszolnia kell. Ezen belül pedig nagy kihívások érik azt az önfenntartó mintákat is ismerő paraszti gazdálkodást, amely egyaránt illeszkedett egy ökológiai, egy társadalmi és egy gazdasági rendszerbe. Az EU-s csatlakozás utáni új rezsimek ennek az illeszkedésnek az érvényességét kérdőjelezzik meg.

A fentebbiekből kiindulva talán nem túlzás azt állítani, hogy a természet–ember kapcsolat az utóbbi időkben radikálisan megváltozott, és hogy a kihívások nyomán ennek a kapcsolatnak sok eleme gyökeres átalakuláson megy keresztül vagy fog keresztülmenni. Egy ilyen, változás alatt és előtt álló elem a hagyományos tájhasználat és gazdálkodási formák, minek során megkérdőjeleződnek a hagyományos ökológiai tudások, illetve szerepük megváltozik. Ha nem lenne bizonyos szempontból szomorú a hagyományos tudások és technikák háttérbe szorulása, akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalomtudós és az ökológus számára igen izgalmas időket élünk, amikor a tájhasználat és az ahhoz kapcsolódó tudás, az állattartás és az ahhoz kapcsolódó tudás változik meg, régi technikák tűnnek el és újak épülnek be.

Ugyanakkor úgy gondoljuk, hogy Európának ebben a térségében még mindig fellelhetők azok a tudások, gyakorlatok és tájhasználati formák, amelyek a mezőgazdasági szerkezetváltás hatására Nyugat-Európából szinte teljes mértékben eltűntek. S noha Erdélyben készültek erre fókuszáló kutatások, ezek jobbra Dél-Erdélyre, a valamikor szászok által (is) lakott térségekre (Hanspach et. al. 2014), Gyimesre és Kalotaszegre (Babai–Molnár–Molnár 2014, Molnár–Molnár szerk. 2015), illetve Máramarosra szorítottak (Ivaşcu–Öllerer–Rákosy 2016, Iuga 2016), miközben a Dél-Erdélyben és a többi felsorolt tájegységen található mozaikos tájszerkezettel, sajátos tudásokkal Erdély-szerte máshol is találkozni lehet.

Kutatásunkat ezen az alapvetésen építettük fel. Egyrészt tehát fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Erdélyben, illetve egyes régióiban mind a mai napig olyan egyedi kulturális értékeket és biodiverzitást megőrző gazdálkodási gyakorlat és tájszerkezet maradt fenn, amelynek a kutatása és dokumentálása a gyorsan változó gazdasági körülmények között egyre sürgetőbbé válik. A kutatás tehát, a téma interdiszciplinaritásában rejlő vonzerőn túl – amelyről a következőkben még szót ejtünk –, a Szilágyságra fókuszál, amelyet az eddigi kutatások jobbra elkerültek.

A kutatott terület a Szilágynagyfalutól Leccsmérig lenyúló löszös dombhát és ennek környéke, vagyis Búrgezd, Szilágynagyfalu, Zovány, Ipp és Leccsmér falvak és azoknak a határa. Ez a terület a hegyvidék és az alföld, a hagyományos és a modernizált területek találkozásánál fekszik, ahol egy időben lehet megtalálni a még hagyományosan gazdálkodó háztartásokat és a modern, gépesített mezőgazdasági üzemeket, ugyanakkor az ipari tevékenységek hatása is már jelentősnek mondható. Mindezek mellett a térséget románok, magyarok és romák is lakják, tehát a kutatás erre vonatkozóan is releváns kérdéseket tud feltenni.

A kutatásban célul tűztük ki, hogy a néprajz és kulturális antropológia és az ökológia megközelítéseit ötvözve egy még mindig nagyfokú biodiverzitással rendelkező, de gyorsan változó térségben, Szilágynagyfaluban és környékén vizsgáljuk meg a természet és a kultúra kölcsönhatását, a helyi embereknek a természeti környe-

zetükkel való kapcsolatát és ennek változását. A fenti célból fakadóan a kutatásnak értelemszerűen része volt, hogy a fenntarthatóságot és a hasznosíthatóságot is szem előtt tartó eredményeket érjen el, és egyrészt illeszkedjen a téma tudományos kutatásának eddigi hazai és nemzetközi eredményeibe, másrészt a helyi modellkeresésben és a reziliens minták kialakításában is irányadó lehessen. A kutatás ezen belül két, a helyi természeti és kulturális értékek és örökség szempontjából – az eddigi kutatások alapján – kiemelkedőnek bizonyult tájhasználati formán és gazdálkodási gyakorlaton keresztül közelítette meg a tárgyat: az egyik a fás legelők, a másik a helyiek identitása szempontjából is fontos szőlőtermesztés és borkészítés területe.

A kutatás célkitűzése volt továbbá, hogy a fenti kérdéseket olyan komplex módszerek segítségével közelítse meg, amelyek ugyan főként a humán- vagy a társadalomtudományokban számítanak bevettnek, de ma már az ökológia is egyre többet használ. A kutatásban kérdőíves módszert és interjúzást egyaránt használtunk, illetve ezeket kiegészítettük fókuszcsoportos beszélgetésekkel, hogy a generációs, foglalkozásbeli – és feltételezhetően az etnikai vagy vallási – különbségek minél kiemeltbben elemezhetők és a nemzetközi szakirodalommal összevethetők legyenek. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy a természettel szembeni viszonyulások eltérhetnek a foglalkozás, képzettség, kor függvényében, illetve hogy ezeknek a viszonyulásoknak alapvető érzelmi töltetei is vannak, éppen ezért a projektben olyan módszereket is használunk, amelyeken keresztül a fenti kérdések megválaszolhatók.

A tanulmány, a módszertani és a terepmunkát bemutató fejezetet követően négy nagy egységre tagolódik. Az elsőben a kutatott területet mutatjuk be, ezen belül kitérünk a fás legelők, illetve a szőlőművelés és borkultúra kérdésére. A második részben a természet és az emberi kultúra változó viszonyaira, a natúra és a kultúra közötti képlékeny határ problémájára kérdezzük rá. A harmadik és a negyedik részben pedig, és mintegy a két előző rész szintéziseként, a mezőgazdaság modernizációjának és az eszközváltásoknak a kérdését járjuk körül, illetve a szocializmus és a poszt szocializmus kontextusában a táj- és földhasználat új rezsimeinek a problémáját emeljük be az elemzésbe.

Módszertan és terepmunka

A 2014 és 2017 között zajlott kutatásban arra törekedtünk, hogy olyan komplex módszerekkel dolgozzunk, amelyek a lehető legtöbb adat összegyűjtését teszik lehetővé, ugyanakkor a kérdés minél több oldalát megvilágítják. Így tehát adottságként kezeltük, hogy egyrészt mennyiségi, másrészt pedig minőségi adatokra is szükségünk lesz. A kutatásnak már a tervezési fázisában ennek a fényében vázoltuk az elképzeléseinket, és egy olyan hármas kutatási módszer-együttest dolgoztunk ki, amely magában foglalt kérdőívezést, a fókuszcsoportos interjúkat és az interjúkat is.

1. A kérdőívezés során a kérdezőbiztosok a kutatás első fázisában megállapított ütemterv szerint kiválasztott háztartásokat járták végig, és töltötték ki velük a kérdőívet, háztartásonként egyet. A kérdőívet úgy állítottuk össze, hogy az ada-

tai alapján egyrésztől elemezhetőek legyenek a generációs, foglalkozásbeli, gazdasági különbségek, illetve képet kapjunk a családi helyzetekről, a földbirtoklásról, földbirtokszerkezetről, a földhasználat dinamikájáról, az állattartásról és annak változásáról, a gazdasági gyakorlatokról (több lábon állás, első és második gazdaság viszonya, munkamigráció stb.), az eszközellátottságról és végül arról, hogy miként gondolkodnak a megkérdezettek a környezetükről, az épp zajló változásokról. A kérdőívet két nyelven, magyarul és románul készítettük el, a válaszadókat minden esetben megkérdeztük, hogy milyen nyelven szeretnék válaszolni a kérdésekre. A kérdőívet 110 háztartásban sikerült kitölteni Szilágynagyfalu községben. Ezek között értelemszerűen van magyar, román és roma háztartás is, pontosabban 84 magyar, 11 román és 15 roma háztartás.² A nyelvválasztás fontossága a roma háztartások esetén volt megfigyelhető. Előzetesen annyi megjegyzést teszünk, hogy földbirtoklásban és eszközellátottságban nincs különbség a magyar és a román háztartások között (a roma háztartások különbözőségét értelemszerű okok magyarázzák), illetve értékpreferenciákban nincs különbség az egyes etnikai csoportok között (és ahol van, azt külön magyarázzuk).

2. A fókuszcsoporthoz során különböző gazdasági, társadalmi és kulturális tőkével rendelkező helyieket – például vállalkozókat, értelmiségieket, gazdákat – kérdeztünk meg a kutatás fő kérdéseiről, és így láthatóvá vált, hogy az egyes tevékenységektől függően az értékpreferenciák hogyan változnak a táj kulturális és a biodiverzitás értékeire vonatkozóan. Fontos kérdés volt, hogy kik a véleményformálók, kik azok, akik a helyi irányvonalakat megszabják, hogy például a lelkészek mennyiben befolyásolják a helyiek viszonyulását a vizsgált jelenségekhez, vagy a vállalkozói látásmód mennyiben jelenik meg egy ilyen beszélgetés során. Fókuszcsoporthoz interjú készült Szilágynagyfaluban és Lecsméren. Érdekes volt látni az egyes települések közti különbségeket: Lecsmér, a főúttól félreeső, de a szocializmus idején elkezdett kőolajkitermelés révén erőteljesen iparosodott település, amely azonban ma leszakadóban van, és a térség központjának számító Szilágynagyfalu között például markáns különbségek vannak.

A fókuszcsoporthoz interjúk során elsősorban arra törekedtünk, hogy véleménynyilvánításra készítsük az embereket, ezért olyan mezőgazdasági szerkezetváltozásra vonatkozó kérdéseket tettünk fel, amelyekről az előzetes beszélgetések, korábbi interjúk alapján tudtuk, hogy a helyieket foglalkoztatják. Így rákérdeztünk a mezőgazdasági kistermelés hanyatlására, illetve a szerkezetváltozásra, a hagyományos és a modern gazdálkodás viszonyára, az eszközváltás jelenleg is zajló folyamatára, a szőlő és a bor szerepére és megítélésére, a vegyszerhasználatra. Végül fontos részét képezte a beszélgetéseknek egyfajta jövőprojekció, amelynek során a Leuphana University kutatócsoportja által kidolgozott módszert használtuk, és a rendelkezésünkre bocsátott képek kivetítésével jártuk körül a témát.³ Végül az utol-

2 Ez többé-kevésbé tükrözi a község etnikai viszonyait. Ugyanakkor tudatában vagyunk annak, hogy a kutatásnak ezt a részét is folytatnunk kell.

3 Ehhez az általuk összeállított kényelvű forgatókönyvtervezési (*scenario planning*) füzet képanyagát is használtuk. A képekért Andra-Ioana Horcea Milcunak mondunk köszönetet. (Fischer et al. é.n.)

só fényképpel a fás legelők kérdését jártuk körül, felhívva a helyiek figyelmét erre a különleges természeti és kulturális értékre.

3. Az interjúk és informális beszélgetések szervesen egészítették ki a kérdőív-
zést és a fókuszcsoporthoz tartozó interjúkat. Az interjúk keretében a helyi csoportokból vá-
lasztottunk ki alanyokat, figyelve arra, hogy olyan szereplőkkel készüljenek interjúk,
akiknek a mindennapi tevékenysége feltételezi egyrészt az értékpreferenciák ala-
kulásának, másrészt a helyi gazdálkodási gyakorlatok, a natúra és a kultúra talál-
kozási pontjainak ismeretét. Ugyanakkor fontos volt az is, hogy az interjúk során a
kérdéseket élettörténeti keretbe ágyazva tegyünk fel, így a kérdések személyes vonat-
kozása is napvilágra került, valamint az emberi életekben bekövetkezett változások
is nyomon követhetők voltak. A tanulmány összesen huszonegy, Bürgözden, Szilágy-
nagyfaluban, Zoványban, Ippen és Lecsméren vállalkozókkal, gazdálkodókkal, he-
lyi értelmiségiekkel, polgármesterekkel, erdésszel készített interjú vagy beszélgetés
anyagát használja, de támaszkodik arra a nyolc közösség meghallgatására is, amely-
ket a környék községközpontjaiban szerveztünk 2016 májusában-júniusában.

Falvak, fás legelők, szőlőhegyek: a terepről

Előzmények • Fontos azzal kezdenünk, hogy sem a tágabb Szilágyságról, sem a
kutatott régióról nem ismerünk nagyobb és rendszeres, néprajzi érdeklődésű mun-
kát. A Szilágysággal kapcsolatos jelentősebb néprajzi szakirodalom felsorolását
mindenképp Petri Mór munkájával kell kezdenünk (Petri 1901–1904). A 20. szá-
zadban született munkák közül kiemelkedik az erdélyi (és moldvai) tájegységek
kultúráját bemutató, ma már klasszikusnak számító, Kós–Szentimrei–Nagy-féle
munka (1974), amely azonban inkább Tövishátra fókuszált, hisz a kutatók itt vélték
„megtalálni az egész tágabb vidék magyar népművészetének egykori sajátosságait is
leginkább fenntartó tájat” (Kós 1974: 6). Nem sokkal e kiemelkedő és máig megke-
rülhetetlen kötet után jelent meg a szilágysági népzenét bemutató munka (Almási
1979). Szintén a Tövishátról született Virág Magdolna munkája, amelyben a teme-
téshez kapcsolódó szokásokat dolgozta fel (Virág 1994). A következő jelentősebb, de
már nem feltétlen csak néprajzi vonatkozású munka a szilágysági magyarság kultú-
ráját áttekintő összefoglalás (Szabó szerk. 1999). Már a 2000-es években jelent meg
Turai Tünde szilágyborzási öregek életét elemző munkája, amely tematikájában és
szemléletében is újító, illetve szorosabban is a vizsgált régióhoz kapcsolódik (Turai
2004). Végül a sort egy viszonylag friss, szintén a Tövishátra fókuszáló munkával
zárjuk, amelyben a szerzők csoportja egy kiválasztott tövisháti falucsoportot ele-
mez néprajzi, de hangsúlyosan antropológiai eszköztárat is használva (Biczó–Kotics
szerk. 2013).

Látható, hogy a felsorolt munkák nagy időbeli ugrásokkal születtek, illetve
az, hogy kifejezetten a szűkebb, a kutatási területet képező régiót, a Berettyó és a
Kraszna folyók felső folyását szem előtt tartó munka alig akad ezek között. A hely-
zetet csak némiképp javítja, hogy a *Száz magyar falu* könyvesháza sorozatban Szi-

lágynagyfaluról is jelent meg munka annak a Major Miklósnak a tollából, aki helyi tanárként egyébként is sokat tett a Szilágyság és a szűkebb régió népi kultúrájának ismertté tétele érdekében (Major 2002).

A vizsgált települések • A fentiekre azért is érdemes kitérni, mert a néprajzi szakirodalomban rögzült képet, miszerint a Szilágyság közvetítő szerepet töltött be az Alföld és Erdély között, a Berettyó mente igen jól példázza. Búrgezd, Szilágynagyfalu, Zovány, Ipp és Lecsmér, a vizsgált falvak is illeszkednek ebbe a képbe. A falvak nyitottak mind az Alföld, mind Erdély felé, legalábbis abban az értelemben, hogy az itt áthaladó utak e két nagyobb tájegységet kötik össze, így népi kultúrájában mindkettőnek az elemei felfedezhetőek. Való igaz, hogy épp e nyitottság miatt népi kultúráját nem sikerült olyan archaikus formájában megőriznie, mint ahogy ezt történt néhány tövisháti falu esetében. Ám pontosan a hagyományosságának és a modernizáció hatásainak a kettőssége teszi érdekessé ezt a régiót, illetve az, hogy egyes településeink (leginkább Szilágynagyfaluban) már-már kisvárosias kultúrával találkozunk mind tárgyi-építészeti, mind társadalmi-kulturális értelemben, más települések viszont több hagyományos elemet megőriztek. A kutatott terület ebben az értelemben is visszatükrözi a Szilágyság sok jellegzetességét.

A vizsgált falvak lakossága jobbra magyar, de jelentős román (vallásilag főként ortodox) és roma közösségeket is találni a településeken. Mint már mondtuk, azért esett a választásunk a nagyobb régióból ezekre a településekre, mert annak a löszös dombságnak a közvetlen szomszédságában fekszenek, amely lehetővé tette a szőlészet-borászat kialakulását, illetve a löszös falakba vájt homokpincék használatát. Ugyanakkor jelentős különbségek is észlelhetők az egyes települések között: a legmodernizáltabb képet Szilágynagyfaluban kapja a látogató, de hasonlóan fejlett Ipp is. Búrgezd hagyományosabb település, Lecsmér pedig a hagyományosság és a szocialista modernizáció kettősségét hordozza sajátosan.

Szilágynagyfalu. Szilágynagyfalu a térség központja, vásártartó hely is egyben, illetve községközpont. Lakosainak a száma a 2011-es népszámlálás adatai szerint 3214, ebből magyar 2347. A községhez tartozik még Búrgezd falu (bemutatását lásd lentebb). A község etnikai adatai: 3600 lakos, ebből 442 román, 2494 magyar, 596 roma és 13 szlovák (nincs adat 49 esetben). Szilágynagyfaluban jelentős ipari tevékenység is folyik, ugyanis egy mérőműszereket gyártó üzem telephelye is a faluban található. Emellett egy országosan is ismert gombatermesztő gazdaság is működik a faluban. Ez több száz alkalmazottal dolgoztat, de mellette több kisebb cég is tevékenykedik a faluban. A környék egyik legnagyobb mezőgazdász is a faluban él. Mindent összevetve Szilágynagyfalu a városiasodás jeleit mutató nagyközség, a térség más falvaihoz viszonyítva jelentősen modernizált – és ez például a fókuszcsoporthoz beszélgetésben is kiderült, hisz a résztvevők pozíciójukat ebből a modernizáló, haladó szemléletből fogalmazták újra, és innen mutattak rá arra, hogy a mezőgazdasági szerkezetváltás a faluban sokkal előrébb tart, mint például Lecsméren.

A falu identitásának – a helyi értelmiségiek tevékenységének is köszönhetően – nagyon fontos része a Bánffy család valamikori jelenléte a településen. A családnak három ága is a faluban élt, a falu különböző pontjain voltak udvarházaik. A legjelentősebb, a klasszicizáló barokk stílusában épült udvarház most is áll a falu központjában. Ennek az identitásnak fontos része továbbá az a helyiek által meggyőződéssel vallott nézet, miszerint Arany János, illetve a családja valójában Nagyfaluból költözött át Nagyszalontára, és hogy a Toldi helyszínei ténylegesen a faluhoz és a falu határához köthetők. Így évente nem csak Bánffy megemlékezést (sokszor a család leszármazottainak jelenlétében) szerveznek, hanem Arany János napokat is.

A falu mellett húzódó dombokon mind épített, mind földbe vájt pincéket is találunk. A helyi hagyomány szerint a szőlőművelésben kiemelkedő szerepe volt a Bánffy családnak. A későbbi telepítésű Újhegyen például a földbirtokos család kezdeti szőlőtermesztésbe. A faluból az 1750-es évekből is vannak adataink pincékre, a helyi hagyomány pedig úgy tartja, hogy a Hosszú pince/Fehér pince végighúzódik a Nagycsicsó hegy alatt (a korábban említett, kelet-nyugati irányban húzódó dombhátnak a délre néző része) és elér egészen a Bánffy család központi, legnagyobb kastélyáig.⁴ A régebbi pincék a délre néző Nagycsicsó hegyen találhatóak, de újabbakat építettek a Diós hegyén is.

A szőlőszüret multság jellegét a szakirodalom is hangsúlyozza (Major 1998), de érdemes kiemelni, hogy a szüretnek mind a mai napig ünnepi jellege van, és az egyes családok – főként, ha vendégeik is vannak – dalolásra, zenélésre is sort kerítenek szüret alkalmával: a szilágynagyfalusi Torkos-család, akiknek ezúton is köszönetet mondunk, 2015 őszén például egy hét fős, néprajzos-antropológusokból álló csapatot is vendégül látott és szinte magától értetődő volt, hogy a család fő a munka végeztével a harmonikáját is elővette.

Bürgezd. Szilágynagyfalu községhez tartozik, de lakosai nyomatékosítják, hogy a nagyfalusiakkal ellentétben felmenőik kismemesek voltak, és nem jobbágyok. Magyar falu, lakosainak a száma 386.

Bár a faluban nincsen nagyon sok pince, kétségtelen, hogy látványosságban az egész régió belül kiemelkednek az egyik dűlőút mellett, a Doma-hegy függőleges falába vájt pincék. Ezek tehát lyukpincék, a legtöbb esetben épített rész nélkül a bejáratnál (illetve csak minimális építménnyel, általában ajtóval a gádor előtt). Általában 6–7 méter hosszúak, és a szerszámokat, illetve a bort tárolják bennük. A helybeliek elmondása szerint a legrégebbi pincék a két világháború közötti időben készültek, azonban a bortárolásnak ennél a formájánál mindenképp figyelembe kell vennünk azt, hogy a nagyon laza szerkezetű talaj nem feltétlen teszi lehetővé az ilyen jellegű építmények hosszú távú fennmaradását. Noha a 19. század végi mező-

4 Keszeg Vilmos hangsúlyozza, hogy a természeti környezet a helyi hiedelemvilágban is tükröződik (Keszeg 2003). Úgy tűnik, a homokos, löszös, laza szerkezetű talaj mint természeti adottság sajátosan tükröződik a helyi folklórhagyományban, hiedelemvilágban: a hosszú, sokszor szővevényes, akár egyik faluból a másikba átvezető föld alatti (menekülő)útról szóló hiedelem többféle is megtalálható a Szilágyságban, és ennek sokszor épp a létező pincék adják az alapját.

gazdasági statisztikákban – ellentétben a többi ismertetett faluval – szőlőt sem a „beültetett”, sem a „parlag vagy kiirtott” kategóriában nem találunk (*A Magyar Korona...* 1897: 498 és 502), és a száz holdon felüli birtokosoknál sem jelenik meg erre vonatkozó adat (Rubinek 1911: 693), kétségtelen, hogy a szőlőtermesztés jelentős szerepet játszik a falu életében. Major Miklós sem ad meg további forrásokat, amikor azt írja: „egykor kiterjedt szőlőseit a 19. század végi filoxeravész tette tönkre, teljesen újjátelepíteni máig sem sikerült” (Major 1999a: 355).

A talaj tehát rendkívül laza szerkezetű, ezért a természeti hatások folyamatosan alakítják, és így az eső, a szél, a fagy meghatározó szerepet játszanak a löszös, homokos falak módosulásában. Az elhagyatott pincékből, a pincegádorok hátrahúzó-dásából, a bejárati építmények és a homokfal síkja közötti nem egyszer méteres résekéből, a beomlott pincék állapotából következtetni lehet arra, hogy itt a természet és az ember kapcsolatának dinamikájára látunk példát. A helyiek a beszakadó talaj miatt bekövetkezett halálesetről is beszámoltak, és találkoztunk olyannal, aki azt mondta, hogy ő nem szívesen időz ezekben a pincékben. Valóban, az aláboltozatlan pincék mennyezeti része folyamatosan omlik, ennek ellenére sok pincét a mai napig használnak és a pincéknél tartott nagy mulatságokról is mesélnek az emberek, ezzel újra aláhúzva a szilágysági emberek nótázós kedve és a bornyerés közötti, a szakirodalomban is feltételezett kapcsolatot.

Szilágyzóvány. Ipp községhez tartozik. Lakosainak a száma 962, többségben magyarok által lakott település. Ipp község demográfiai adatai: 3648 lakosból 1348 román, 1716 magyar, 417 roma, 91 szlovák, 76 esetben pedig nem állnak rendelkezésre az adatok. Ezen belül Ipp falunak a lakossága 1626, ebből magyar 1003. Érdekessége a községnek Zoványfürdő, amelynek a lakossága jelenleg is többségében szlováknak vallja magát. A faluban egyébként valóban működött fürdő, erre az interjúalanyok többször is kitértek, és mesélik, hogy például Lecsmérről szekérrel, a hegyen jártak át gyógyfürdőt venni. A községen belül jelentős roma közösségek élnek Ippen és Alsókaznacson.

Szilágyzóvány mind a borkészítés, mind a pincék, pincesorok szempontjából a vizsgált régió egyik legjelentősebb települése. A faluban három helyen találunk pincesor, és a pincék száma 298. Miközben a pincesorok gyakoriak a Szilágyságnak ezen a részén, illetve a szomszédos Érmelléken, a három szinten egymás fölött kialakított pincesor olyan zoványi sajátosság, amely a pincék nagy száma mellett szintén jellegzetessé teszi a települést. Szinte minden háztartáshoz tartozik pince, hisz a faluban mintegy 400 házszám található. A pincéket a helyiek borkészítésre, szerszám- és bortárolásra használják, illetve az ideális hőmérséklet és páratartalom miatt sokan itt tárolják a zöldségeiket, a burgonyát is. Ugyanakkor a pincék egyre jelentősebb szerepet játszanak a szabadidő eltöltésében is: noha a kollektivizálás nagymértékben átalakította a magánjellegű szőlőtermesztést, épp ebben az időben kezdett elharapózni a pincék elé rekreációs céllal felhúzott építményeknek a divatja (a falubeli pincék hagyományosan bejárati épülettel épültek, hisz ezek a bor árusítására is szolgáltak). A pincék elé felhúzott épületek divatja a kollektivizálás után is

folytatódott, holott épp ebben a korszakban a szőlőművelés és borkészítés máig tartó hanyatlásnak indult. Ennek eredménye a pincesorok sajátos, mondhatni eklektikus látványa, amelyhez a különféle architektúrájú, különféle anyagokat használó bejárati épületek, a teljesen hagyományos módon, bejárati épület nélkül kialakított, és sokszor elhagyott pincék is szervesen hozzátartoznak.

A pincéket a néhol szinte teljesen függőleges falba vájják átlagban 4–6 méter hosszan.⁵ A bejárati részt gádornak vagy besungnak nevezik, és itt tartják a szerzőszámokat. De nagyon sok esetben az így kialakított rész elsősorban a pihenést szolgálja, a termelő funkciók háttérbe szorulnak.

A háztáji, kisüzemi szőlőművelést nagyban befolyásolja a megfelelő anyagi alapok hiánya, az ültetvények elöregedése, a lakosság korstruktúrájának a megváltozása, bár épp Zoványban találkozunk a szőlőket és pincéket magában foglaló revitalizációs stratégiával is: a község polgármestere zoványi lakos, és terveiben szerepel a pincesor turisztikai keretekben történő használata. Ehhez például 2017 tavaszán jelentős felújítási munkákat végeztek a szőlőbeli úton, illetve meg szeretnék oldani a villanyhálózat kiterjesztését, ennek hiányában ugyanis sokan improvizált felszerelésekkel dolgoznak. Tervben van továbbá eligazító táblák, térképek kihelyezése is.

Mint említettük, a faluban három helyen is van pincesor. A három pincés szőlőhegy pedig a *Vargáné dombja*, *Körtvélyes* („Körties”) és a *Hangás hegy* („Golgota”). A legrégebbi pincék e két utóbbi hegyen találhatóak. A körtvélyesi pincék a főút mellett húzódnak, és elérnek akár a református templom alá is. Ezeknek a helyi folklórhagyományban is fontos szerepük van: azt mesélik, hogy a pincék rejtkehelyként és menekülési útvonalként is szolgáltak.

Lecsmér. A falu lakossága 425 fő, többségében magyarok. A helyiek az interjúk alatt fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a faluban mindegyik etnikai csoport a magyar nyelvet használja, és emellett azt is elmondták, hogy a községen belül, mivel Lecsmér az egyetlen, többségében magyar falu, érzéseik szerint hátrányt szenvednek. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetés során például konszenzus alakult ki arról, hogy a szomszédos Porc falu viszonylagos fejlettsége annak tudható be, hogy lakói románok és a polgármester ezért inkább őket favorizálja. A falu Márkaszék községhez tartozik, ennek összlakossága 2542 fő, ebből 1925 román, 350 magyar, 167 roma és 49 szlovák. A községhez tartozik Márkaszékihuta, régebbi nevén Bulyovszky-telep, többségében szlovák lakossággal, akiket erdőkitermelésre és üvegyártásra telepített ide a 19. század végén Bulyovszky Sándor.

Lecsmér a vizsgált régió szélén található. A löszös, homokos talajú dombhát, amely a vizsgált régióban a legtöbb szőlős területnek és pincének otthont ad, Lecsmér falunál adja át a helyét a síkságnak, és nyílik meg szinte teljesen az alföld és az

5 A faluban a legismertebb pinceépítő-mester Bíró Pál, helyi becslés szerint a pincék 95%-át ő építette vagy ő irányította a munkálatokat.

itt már nagyon kiszélesedő ártere felé a Berettyó folyónak. A lecsméri domboldalakra, szőlőből már szabadon fut a tekintet az Érmellék és Bihar rónái felé.

Major Miklós a falut bemutató írásában említi, hogy már a 14. századi adatokból kiolvasható, hogy a faluban szőlőtermesztés folyt (Major 1999b: 414), és 1820-ból is említi – noha nem utal rá, itt valószínű, hogy a Cziráky-féle összeírás adatait használja –, hogy a faluban a gabona és a kender mellett borból is tizedet adtak. A 19. század végi adatok szerint viszont jelentős szőlőtermesztés folyt, a szőlős terület meghaladta a falu teljes területének 8 százalékát, és ezzel elérték a legmagasabb arányt a régió belül. A pincéket itt szintén a löszös talajba ásták, több esetben ezekhez bejárati építmény is csatlakozik. Érdekes, hogy szőlő fele vezető utcákon a lakóházak, de különösen a gazdasági építmények is kihasználják a függőleges, homokos falak adottságait, és ugyanúgy a falban folytatódnak vagy eleve a falba épülnek, mint a szőlőbeli építmények. Ezeket az építményeket főként raktározásra, tárolásra használják.

A társadalmi és gazdasági változások ugyanakkor mélyen befolyásolták a helyi gazdasági gyakorlatoknak ezt a részét, és ebben az értelemben mindenképp ki kell emelni a szomszédos Berettyószéplakon található kőolajmezőt. A kőolajkitermelés az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején indult be, tehát nagyjából egyszerre a kollektivizálással. Vagyis a mezőgazdasági szerkezetváltás és a helyi ipari átalakulás egyszerre történt. A kőolaj-kitermelés egyrészt munkát biztosított a régió férfi lakossága jelentős részének, főként a szocializmus idején. Helyiek szóhasználatát idézve: szokatlan luxust hozott a helyiek életében, egyfajta „mű-Dallast” alakított ki. Azonban a közeli falvakból mind a mai napig sokan dolgoznak a kitermelésen, noha az is igaz, hogy az utóbbi húsz évben a fiataloknak már nem sikerült itt munkát találniuk.

A másik hatás szintén a térbeli közelség következménye: a lecsméri szőlőhegy gyakorlatilag összeér a berettyószéplaki kőolajmezővel, és a szőlőtermesztés körül kialakult kedvezőtlen feltételek miatt a szőlőtulajdosonosok egy része eladta a földjét a kőolajvállalatnak. A minta mai napig érvényes, mivel a vállalat viszonylag jó árat kínál a földekért, és mivel a mezőgazdaság általában, és ezen belül a szőlőtermelés sok szempontból hanyatlóban van, egyre több az eladó föld, eladó pince. Ennek eredménye a kétféle kultúrtájnak a sajátos, mondhatni farkasfogszerű egymásba épülése. Ugyanakkor azt is ki kell hangsúlyoznunk, hogy a kőolajmezők közelsége abban az értelemben is befolyásolta a helyi kultúrtáját és a gazdálkodási gyakorlatokat, hogy a mezőgazdaságot teljes mértékben kiszorította azokról, a falu közvetlen szomszédságában található lapályos területekről, ahol a kitermelés előtt jó minőségű szántóföldek és kaszálók voltak. A helyiek szerint itt termelt a legjobb széna. Azonban a kitermelés megkezdését követően a kaszáló növényzetnek az összetétele is megváltozott, ráadásul az ipari tevékenységek miatt az állatok már nem szívesen fogyasztották az itt megtermelt takarmányt, az emberek tehát még azoknak a területeknek a művelésével is felhagytak, amelyeket a vállalat nem foglalt el közvetlenül. Így ezek a területek elvadultak, ligetesedtek, bokrosodtak és olyan jelentős méretű fácánpopuláció alakult ki rajtuk, amely ma minden helyi nő-

vényi kultúrára veszélyt jelent: a helyiek nagyon sokat panaszkodnak arra, hogy a fácánok a friss vetésekből kiszedik a magokat, a szőlőtermést megdézsmálják, stb.

Jelenleg mintegy 150 pince van még a faluban a Szakadás, Porostető, Szurduk és Hegyalja dűlőkben. De elmondható, hogy mind a gazdasági gyakorlat, mind a hozzá kapcsolódó népi építészeti megoldások veszélyeztetettek, amit kiegészít a hagyományos, helyi termékek helyett használt műanyag, tömegtermelésből származó tárgyaknak az egyre jellemzőbb – és nem csak Lecsmer faluban megfigyelt – jelenléte.

Fás legelők • A fás legelők az európai gazdálkodás, a történelmi tájhasználat, a természet és a kultúra találkozásának sajátosan fontos elemei, amelyek egyszerre jelenítik meg az ökológiai értékeket és a kulturális identitást (Hartel–Plieninger eds. 2014). Ugyanakkor a helyi, reziliens minták kialakításában is fontos szerepük lehet (vö. Berkes–Colding–Folke 2003). Fás legelők a Felső-Berettyó mentén több helyen is található. Jelentős kiterjedésű (317 ha) fás legelő található Hosszúaszó határában, illetve szintén jelentős kiterjedésű (558 ha) fás legelő terül el Alsókaznacs és Halmosd között. A helyiek gazdasági gyakorlatát és természetképét ezek az egyszerre természeti, egyszerre kulturális elemek valamilyen módon befolyásolják, noha épp azért esett a választásunk ezeknek a kutatására, mert már az előzetes kutatásainkból is kiderült, hogy a helyiek sokszor nincsenek tudatában a fás legelők fontosságának.

A vizsgált falvak határában Szilágynagyfalu és Szilágyzovány falvak között terül el egy jelentős kiterjedésű (490 ha) fás legelő. A legelő már az első katonai felmérésen is jól kivehető, tehát fáinak egy része legkevesebb 200–250 éves.⁶ A kutatócsoport ökológus tagjai azonban a kivágott fák gyűrűiből ennél öregebb fák jelentős számban való jelenlétére is rámutattak, mint ahogy arra is, hogy a fás legelő gyors ütemben pusztul. Erre a faluban készített fókuszcsoportos beszélgetés, illetve az erdőszel készített interjú is rávilágított. Az erdőszel készült interjúból ugyanakkor az is kiderült, hogy az utóbbi évek klimatikus változásai, a csapadék egyenlőtlen eloszlása, a nagyobb nyári melegek és a téli csapadék megfoghatósága nem kedvez az amúgy nagyon előregedett faállomány túlélésének. Éppen ezért is tartottuk fontosnak, hogy ezt a kérdést is szem előtt tartsuk a kutatás során.

A szilágynagyfalusi Lápisi erdő (természetvédelmi terület) szélét kísérő fás legelőn többségében százados tölgyeket lehet találni. A legelő kialakulását és fennmaradását a hagyományos, alacsony intenzitású legeltetés tette lehetővé. A Nagyfaluban készített interjúkból kiderült, hogy leginkább szarvasmarhákat (bivalyokat is) és sertéseket legeltettek ezen a területen. A nagyfalusi fás legelő értékét növelik azok a még szép számban megtalálható vizes felületek, amelyekben egyrészt a legeltetett állatok dagonyáznak, másrészt sajátos élőhelyet biztosítanak több állat- és növényfajnak. A tölgyfák menedéket nyújtottak a napsütés, az eső, de akár az erős szél ellen is, illetve alkalmanként a termés táplálékul is szolgált az itt legeltetett állatoknak. A fás legelők egész Európában veszélyben vannak (Hartel–Plieninger eds. 2014).

6 A térkép jó felbontásban elérhető itt: <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-transylvania/>

Legkiterjedtebb fás legelők Erdélyben a valamikori Szászföldön maradtak meg, de jelentős fás legelőkkel találkozunk más térségekben, így a Szilágyságban is. A fás legelők fennmaradásának nem kedvez a mezőgazdasági szerkezetváltás, az alacsony intenzitású legeltetésről való áttérés az intenzív termelésre, a közösségi gazdálkodási rend felborulása és a magánlegeltetés előretörése. Sajátos a helyzete a fás legelőknek Romániában abból a szempontból is, hogy sem erdőnek, sem legelőnek nem minősíthető, így a tulajdonosok vagy használók hajlamosak arra, hogy a fákat kivágják és legelőként igényeljék az adott területre a területalapú támogatást. Ugyanakkor nagy veszélynek vannak kitéve ezek a fás legelők azért is, mert az enyhe telek egyre inkább megengedik a folyamatos legeltetést, azonban a pásztorok, juhászok sokszor egy-egy nagyobb fa, az idősebb fákból kialakuló odú begyűjtésével igyekeznek maguknak megfelelő körülményeket biztosítani. Az akár több napig égő, parázsló fa a pásztoroknak meleget ad ugyan, de elkerülhetetlenül a fa és az azt élőhelyként használó rovarállomány pusztulásával jár. Az évszázadok során kialakult állományszám és fasűrűség radikális felborulása pedig a többi, lábbon maradt fára is nagyobb nyomást eredményez, hisz például a szél is könnyebben kárt tesz bennük.

A szilágynagyfalusi fás legelő menedéket nyújt több ritka, védett fajnak is. Ugyan a közelben található Lápisi erdő védettséget élvez, azonban ez nem terjed ki a fás legelőre, sem annak vizes élőhelyeire. A fás legelőn és annak vizes élőhelyein több, Nyugat-Európában már ritkaságnak számító, vagy onnan eltűnt fajt is sikerült azonosítanunk, illetve több más olyant is, amelyek Romániában védettséget élveznek.

A szilágynagyfalusi fás legelő – és feltételezhetően más hasonló legelők – helyzetét nagymértékben befolyásolja a már említett mezőgazdasági szerkezetváltás, a hagyományos tájhasználati formák háttérbe szorulása és az ökológiai tudás radikális megváltozása. Mint ahogy az adatok elemzéséből látszani fog (lásd a *Mezőgazdaság és eszközváltások* c. fejezetet), a faluban már több a traktor, mint a ló és a szekérfogat, márpedig a legelőn a vizes élőhelyek egy részének a fennmaradását épp a szekérrel, lóval történő közlekedés tette lehetővé. A legeltetésnek a hagyományos rendje is egyre inkább megváltozik, hisz amíg a hagyományos legeltetési rendet egy közösség koordinálta, és vigyázott a legeltetett területek változtatására, megújulására, a profitalapú mezőgazdaság ezt már alig teszi lehetővé, ezért kemikáliákkal igyekeznek a legelők termőképességét szinten tartani.

Végül az egyik legnagyobb probléma a pásztorok hozzáállása. A magyar néprajzi szakirodalomban gazdagon adatolt egyrészről az, hogy a parasztemberek egyik legfontosabb tőkéje az állat, és különösen a számosállat volt, másrészről hogy a legtöbb esetben – és éppen azért, mert az állatok képezte tőke kiemelkedően fontos volt – a pásztorok szintén kiemelkedő szereppel bírtak az egyes közösségekben (lásd Paládi–Kovács 1993). Nem véletlenül beszél a néprajzi szakirodalom pásztorrendről, de akár pásztordinasztiákról: a megbecsült státust és tudást az apák fiaikra hagyták. Ökológusok és etnográfusok recens kutatásaiból fény derült a pásztorok széles körű, és az adott környezetre vonatkozóan rendkívül szerteágazó, részletekbe menő, mély tudására (Molnár 2012, Molnár et. al. 2017).

A szilágynagyfalusi fás legelőn dolgozó pásztorok közül négygel beszélgettünk. Két nagyon fontos következtetést vonhatunk le a beszélgetések alapján: a mezőgazdasági szerkezetváltásnak nagyon fontos eleme – és máshol is több rendben megfigyelt összetevője – a mezőgazdasági üzemekben, kisüzemekben alkalmazott munkaerő képzetlensége és megbízhatatlansága. A falvak által már kevésbé becsült munkára legtöbbször marginális, a periférián élő személyek jelentkeznek, akik az első adandó lehetőséggel tovább is állnak, így nagy a fluktuáció. Erről nem csak a pásztorokkal készített interjúk győztek meg, hanem a nagyobb gazdaságok tulajdonosaival készített interjúk is: hosszú távra megbízható munkaerőt találni ma nagyon nehéz. Ugyanakkor, és minden kétséget kizáróan a nagy fluktuációval is összefüggésben, a pásztorok alig tudnak valamit arról a környezetről, ahol az állatokat legeltetik. A pásztorokkal folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy sem az ott található növényfajokról, sem az állatokról vagy a rovarállományról nem rendelkeznek ismeretekkel, ellentmondásos információkat adtak a halastavak kialakulásának a körülményeiről. Ismereteik gyakorlatilag arra szorítkoznak, hogy reggel kihajtsák a csordát és este hiánytalanul és épségben hazahajtsák. Ez a hozzáállás pedig értelemszerűen nem kedvez a fás legelő mint a kultúrtáj kiemelkedő eleme fennmaradásának.

Szőlőhegyek és borospincék • A szőlőművelés a természet és a kultúra közti kölcsönös kapcsolatnak igen jó példája történeti (és történeti néprajzi) és recens értelemben egyaránt. Vagyis mind a ligetes, ártéri szőlőművelés, mind a későbbi, a domboldalal kitisztításával létrehozott szőlősök megmunkálása, mind pedig a mai értelemben vett (háztáji, kisüzemi) szőlőművelés jól mutatja ezeket a kapcsolatokat. Hisz egyrészt a szőlő olyan klimatikus és talajadottságokat igényel, amelyek nem fordulnak elő minden területen, másrészt a szőlő a helyi természeti adottságokra nagyfokú variációval tud válaszolni, amit a borra mint helyi termékre, márkára alapozó stratégiák a legtöbbször ki is használnak (Bakics 2004).

A mai Szilágyságnak is több kisebb régiója a szőlőműveléséről is ismert. Szilágysámszonban, Szilágysballán, Kárásztelkén, Szilágysomlyón és több más településen, különösen a régió nyugati felében mind a mai napig jelentős szőlőművelés folyik. De tudunk arról is, hogy több faluban, például Hadadon is folyt szőlőművelés, azonban ennek hagyománya mára már kiveszett. A vizsgált településeken is találunk jelentős szőlőbirtokokat, és ezeket a recens adatokat a 19. századi mezőgazdasági statisztikák is visszaigazolják, de egyes esetekben ennél régebbi történeti adatok is rendelkezésünkre állnak a szőlőművelés jelenlétéről és jelentőségéről (lásd Lecsmer esetében fennebb). Ezekben a falvakban a szőlőművelés egy jobbára löszös, homokos, néhol nagyon laza szerkezetű, máshol kötöttebb talajú dombháton, domb oldalában zajlik, amely kelet-nyugati irányban egészen az Érmellékig nyúlik le. Nem véletlen, hogy a szőlőművelésben erőteljes érmelléki hatások is érződnek, akár abban az értelemben is, hogy a regionális besorolásnál, a természetett tájfajták sorolásánál, a műveléstechnikák tekintetében a helyiek magukat ehhez a borvidékekhez sorolják. Ezt a besorolást az is indokolja, hogy az Érmellék borászatára is jellemző

a falun kívüli pincesorok jelenléte, ami a vizsgált falvakban is a szőlőművelésnek és a bornyerésnek sajátos arculatot kölcsönöz. A falvak arculatát ebben a kontextusban az is meghatározza, hogy néhány faluban – különösen Búrgezden, Zoványban és Lecsméren – nem csak a szőlőtermesztéshez és a bornyeréshez, bortároláshoz kapcsolódó építmények, hanem akár gazdasági épületek vagy ritkábban lakóházak is kihasználhatják a homokos talaj és a függőleges vagy meredek falak adottságait.

A pincéket ezekben a falvakban tehát ebbe a löszös, homokos talajba ásták, általában kézi erővel. A talaj kötöttségétől függően egy jellemző méretű, tehát 3-5 méter széles és 6-10 méter hosszú pince kialakítása néhány napba telik: a kötöttebb talajú zoványi szőlőben például egy napot számoltak egy méter mélység kialakítására. A pincék előtt több helyen présházat is találunk, de abból, hogy sok régi pincébe közvetlenül lehet belépni, valószínűsíthető, hogy a pincék egy része hagyományosan présház nélkül épült meg. A helyben készült beszélgetések is azt igazolják, hogy a présházak egy része a 20. századi időhasználati szokások megváltozásával és a szabadidő eltöltésének igényével épült meg.

A szőlőbirtokosok ezekben a pincékben tartják a szőlőművelés és a bornyerés eszközeit: a bejárati részben találhatóak a szerszámok, míg a tényleges pincerészben a bornyerés és bortárolás eszközeit helyezik el. Hagyományosan népi mesterek által készített középsős préseket használtak, de ma már elterjedtek az ipari gyártású, szintén középsős (de fémből készült) prések, mint ahogy néhány gazdánál már inox tárolóedényeket is látni a hagyományos tölgyfahordók mellett. Sok pince bejárati részében bútorok is helyet kapnak.

A pincéknek a bornyerés és tárolás mellett fontos szerepe volt és van a régió társadalmi és kulturális életében: a kalákához és a különböző közös munkaalkalmakhoz hasonlóan a pincék is fontos társadalmi események helyszínei voltak – és egyes esetekben helyszínei mind a mai napig. A pincesorokon, pincék előtt megrendezett – vagy sokszor spontán kialakult – multságok résztvevői általában a férfiak voltak: a helybéli, nem egyszer híres cigányzenészek gyakran kilátogattak a szőlőkbe és ilyenkor a gazdák kihasználták az alkalmat, hogy közösen mulassanak, daloljanak, de akár táncoljanak is. A szőlőműveléshez és a bornyeréshez kapcsolódóan a helyiek amúgy sem győzik hangsúlyozni, hogy ez az a terület, ahol a szilágysági ember híres vendégszeretete leginkább megnyilvánul: a helyi hagyomány úgy tartja, hogy ha valaki – akár idegen is – jó szándékkal végigsétál a szőlőhegyen, a pincék előtt, akkor azt egy pohár borra, vagy pálinkára (hisz a gyümölcs-párlatok készítése is fontos helyi jellegzetesség) kötelező behívni. De az is tartja a hagyomány, hogy ezt a meghívást nem illik visszautasítani.

Megfogalmazható, hogy a pincék és pincesorok a hagyomány továbbadásában is fontos szerepet játszottak, különösen a népzene és a néptánc vonatkozásában, és ezen belül is az egyik helyi sajátosság, a verbunk áthagyományozódásában. A helybéliek még ma is szívesen felidéznek ezeknek a – ma már egyre ritkább – multságoknak az emlékét.

Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a szőlőművelés lehanyaglóban van, és sok pincét bezárnak a gazdáik. Ez annak ellenére történik, hogy szőlőművelés és

borkészítés kapcsán Európa szőlőtermesztő területein jó példáit látjuk az örökség-sítésnek, az ágazat turisztikai kínálatokba való beemelésének: a helyi jelleg, a helyi sajátosságok a termelésben, a természeti adottságokban, a bor előállításában, a tárolás sajátosságai, az építmények sokféle Európában jó lehetőséget kínálnak a helyi kultúra termelésére és forgalmazására, amiben sokszor a társadalmi tények természetivé tétele, és ekként adottságként való kezelése és megkérdőjelezhetetlensége is benne van (Ulin 1995).

A natúra és a kultúra határvonalai

Természet, táj, ember • A természet és az emberi társadalom, kultúra kapcsolata régi kérdése a tudományoknak (Borsos 2004: 27–28). A kérdés módszeresen ugyanakkor csak a 20. századtól kezdte foglalkoztatni olyan tudományok képviselőit, mint a kulturális antropológia, az etnográfia, az ökológia, a társadalomföldrajz (Borsos 2004: 27–28). Ezzel kapcsolatosan alapvetően két kérdést kell feltennünk: hogyan alakítja a környezet a kultúrát, és hogyan hatnak az emberi tevékenységek a környezetre? Akár azt a kérdést is fel lehet tenni, hogy az emberi tevékenységek által alakított környezet hogyan befolyásolja a kulturális, társadalmi berendezkedést, és ezzel máris a kölcsönös összefüggések, az interdependencia fontosságára kell felhívni a figyelmet: „Annak ellenére, hogy a környezeti tényezők, mint a föld termőképessége vagy a víz, hatással vannak az emberek gazdasági tevékenységére, arra is rá kell mutatnunk, hogy az emberek természeti környezettel való kapcsolata alakítja át ezeket a tényezőket azzá a gazdasággá, amit az emberek maguknak kialakítanak” (Hirsch 2005: 373).

Ugyanakkor azt is értelemszerű feltevésként kell kezelni, hogy az érintetlen természet elképzelése nagyon sokszor csak az emberi viszonyulások eredménye, és inkább csak elképzelés, mintsem ténylegesen létező valóság. A kutatott térség vonatkozásában ezt az eddigiekben is részletesen tárgyalt két példán keresztül illusztrálhatjuk: a szőlőhegyek nyilvánvalóan a helyi klimatikus viszonyoknak, talajadottságoknak az eredményeként jöttek létre, de amikor a természeti környezet részeként képzeljük el ezeket, akkor hajlamosak vagyunk másodlagosnak tekinteni az emberi tényezőket. Ugyanígy: a fás legelők a természeti környezet részét képezik, noha teljesen nyilvánvaló, hogy az évszázados gyakorlatok megszűnésével a kultúrának ez a formája is gyors változáson menne keresztül. És végül: az erdőket szintén hajlamosak vagyunk érintetleneknek tekinteni, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy az erdőhatárt az emberi közösségek az irtások során éppen hol húzták meg, vagy azt is, hogy a ma erdőként szemlélt területek általában több évszázados gondos vagy kevésbé gondos erdőgazdálkodás eredményeként jöttek létre. Az erdő ebben az értelemben az irtások, szálalások, tilalmasok, sarjerdők, kaszált vagy legeltetett tisztások, a helyiek által gyakrabban vagy ritkábban járt utak és ösvények mozaikja, szövevénye, amely ekként hat az adott közösségek életére.

Az interdependencia kérdésénél még egy fontos szempontra hívjuk fel a figyelmet. A globális és a regionális munkamegosztást nyilvánvalóan meghatározzák

az ökológiai feltételek, de legalább ilyen fontosak a technológiai feltételek is (Wallerstein 1983). Maurice Godelier gondolatára is hivatkozhatunk, aki szerint minél kezdetlegesebbek a technológiák, annál inkább ki vannak téve az adott csoportok a közvetlen környezetüknek (Godelier 1981). Ebből pedig egyenesen következik, hogy a technológiai fejlődés lehetővé teszi a környezeti tényezőktől való nagyobb függetlenséget, és itt érdemes akár az emberiség történetében nagy szerepet kapó hidraulikus művelésre is gondolni (Wolf 1973). És ez akár a globális egyenlőtlenségekre, a centrum és a periféria kérdéseire is felhívhatja a figyelmet (Wallerstein 1983). De hogy a tanulmányozott térségből hozunk példát: a szemünk előtt zajló eszközváltások egyik fontos mozzanata a ló és a traktor közötti váltás folyamata, ami talán már le is zárult vagy lezárulófélben van. A kérdőívek adatai alapján a vizsgált háztartásokban több traktor van, mint ló, ráadásul a lovak számát jelentősen növelik két nagygazda által félig-meddig hobbiból tartott nyolc, illetve tíz fős lóállományok. Az interjúkból és a fókuszcsoportokból ugyanakkor kiderült, hogy a ló és a traktor váltásának folyamata nem feszültségmentes, és egy kicsit emlékeztet a főként paraszti visszaemlékezésekből ismert ökőr és ló közötti váltás feszültségeire.

A helyieknek részletekbe menő ismereteik vannak a ló viselkedéséről, ennek a viselkedésnek és a ló tartásnak az előnyeiről és a hátrányairól, másrésről a traktorról, a traktor fenntartásának költségeiről, előnyeiről és hátrányairól. De arról is, hogy az erdei utakon hol lehet elmenni traktorral, hol csak lóval és szekérral. Esős időben, nedves talajon például a ló és a szekér megbízhatóbb, ezért azok a gazdák, akiknek a legelőre rendszeresen ki kell járniuk, kifejezetten ezzel a céllal tartanak lovat. Vagy nedves, felázott talaj esetén a fa erdei húzatásához szintén előnyösebb a lovat használni. Ám az erdőkitermelésben használt újabb eszközök megjelenésével (például csörlős húzatás nagy távolságról), vagy a könnyebb terepjárművek bevezetésével a lovak fontossága méginkább csökken. Mindezen tudások ellenére – az általános gazdasági szerkezetváltás következtében is – a ló egyre inkább visszaszorul és a traktor használatát részesítik előnyben.⁷

A kulturális ökológia eredeti kérdésfelvetése Julian Steward nyomán az volt, hogy miként hat a környezet egyes kultúrákra (Steward 1997). S noha az elméletnek voltak azóta már meghaladott gondolatai, például a kultúra mag és burok felosztásának elképzelése, illetve a felosztás legtöbbször önkényes volta (Sárkány 2000: 31–43), valamint Steward leginkább vadászó-gyűjtögetőkre dolgozta ki elméletét, ezért az emberi tevékenységek környezetre gyakorolt hatását kevéssé vette számításba, a módszertannak kétségtelenül megtermékenyítő hatása volt az antropológiai, és később a néprajzi kutatásokra. Egyrésről a módszertan három lépése önmagában felhívta a figyelmet a kutatás szükségességére: Steward elképzelésében vizsgálni kell a természet és a technika kapcsolatát, a technika és a viselkedés, ezen belül kifejezetten a munkaszervezet kapcsolatát, végül a viselkedés (munkaszervezet) és a kultúra egyéb területeinek kapcsolatát (Steward 1997). Másrésről a módszertan

7 Ezt megerősítő eredményekre jutott Pál Norbert is a székelyföldi Gagy mente ló tartáshoz kapcsolódó tudását bemutató szakdolgozatában (Pál 2018).

inspirálólag hatott a további kutatásokra, és számtalan olyan esettanulmányt születt meg, amelyek a környezet és az emberi kultúra kapcsolatának tanulmányozását tűzték ki célul (Sárkány 2000). A 20. századi antropológiában jelentős irányzatként tartjuk számon az ökológiai irányultságú kutatásokat, a neoevolucionizmust és az ökológiai materializmust, amelyek – és ezt újfént hangsúlyoznunk kell – ugyan több esetben akár elfogultnak is tekinthetők, de mégis felhívták a figyelmet az ökológiai szabályozás fontosságára, az energiaelvonás és az egyensúlyteremtés kulturálisan különböző formáira (Harris 2003, Rappaport 2003).

Számunkra ez azért is fontos, mert egyrészt a tágabb, Kárpát-medencei környezetben, másrészt a kutatásunk szűkebb területén belül is fel tudjuk tenni ezeket a kérdéseket, és alkalmazni tudjuk a három lépéses módszertant. A környezet, technika és munkaszervezetek kapcsolatára releváns példa történeti értelemben a gabonatermesztésben és a szemnyerésben beállt változások folyamata: az alföldi, extenzív, szérús gabonatermesztés nem igényelte olyan mértékben a női és a gyermekmunkaerő jelenlétét, mint a domb- vagy hegyvidéki csűrös termesztés. Az alföldi gabonatermesztés terméseredményei, a rendelkezésre álló területek, a szárazabb időjárás lehetővé tették a kaszás aratást és a szérún való nyomtatást, ugyanakkor a dombvidéki területeken a női és gyermekmunkaerőt is bevonva sarlóval arattak és csűrőkben csépeltek. A cséplőgép bevezetése egy másik példája ennek a folyamatnak: az aratóbandák munkáját 75 százalékban fölöslegessé tevő cséplőgép nagy változásokat okozott a munkaszervezeti formákban, az itthon maradási és az elvándorlást nagymértékben befolyásolta (Egyed 1981).

Az első két lépés alkalmazhatósága tehát többé-kevésbé világos, mint ahogy az eredeti módszertanban is az volt. Azonban a harmadik lépés, a munkaszervezeti formák és a kultúra egyéb, ezzel szorosan nem összefüggő területei kapcsolata esetében már alapvető problémákba ütközünk. Mint ahogy Stewardnak sem sikerült meggyőzően bizonyítania például a vadászó-gyűjtögető életforma egy bizonyos típusának és a patrilineáris hordának a kapcsolatát (Sárkány 2000), úgy nekünk is nehézségeink támadnak, ha ezt a harmadik lépést meg kell tennünk. Hisz nem világos, hogy a munkaszervezeti formák megváltozása, egyáltalán különbsége hogyan jelenik meg olyan, például társadalomszervezeti kérdésekben, mint a házassági szokások, rokonsági rendszerek vagy az öröklés jogszokásai. Ráadásul esetünkben olyan kérdéseket is fel kell tennünk, amelyek a beavatkozó állam, a nemzetteremtés, a bürokratikus rendszerek vagy a globális gazdaság komponenseire hívják fel a figyelmet, hogy csak néhány említsünk azon hatások közül, amelyek vizsgálata ma megkerülhetetlen.

Az ökológiai környezet és az ehhez történő adaptáció kontextusában a gazdálkodási technikákat, ezeknek a változását azért is fontos tanulmányozni, mert a gazdaságon keresztül az emberi csoportok a legközvetlenebbül adaptálódnak a környezethez a természet kiaknázásán, a művelt növényi kultúrákon, a használt eszközökön és technikákon keresztül. Minden gazdálkodási forma egy – sikeres vagy kevésbé sikeres – adaptációs forma. És minden paraszti népesség ökológiai adaptálódása egy élelemátviteli együttesből és egy eszközegettesből áll, amelyeket

arra használnak, hogy szervesen és szerves energiaforrásokat a termelési folyamat igájába fogjanak (Wolf 1973). Ez az adaptációs forma történeti léptékekkel mérve sok változáson ment keresztül és egy ilyen átmenet épp a szemünk előtt zajlik úgy, hogy egyszerre lehet megfigyelni a régi tudásokat és az új technikák térhódítását, a két-sajátos kombinációját. S miközben talán egyetérthetünk azzal, hogy soha ennyi paraszt nem volt, mint ma (Ploeg 2008), azt is mindenképp hangsúlyoznunk kell, hogy soha ekkora nyomás a globális piac felől nem nehezedett rájuk (Ploeg 2008). Ez a nyomás pedig a hagyományos, a helyi természet ismeretére alapuló részletes tapasztalatok és tudások, az ezekből kialakított technológiák érvényességét kérdőjelezi meg és magában hordozza a helyi adaptációs formák háttérbe szorulását és végső soron akár eltűnését is.

Ennek az alfejezetnek a végén, mintegy összefoglalásként ki kell emelnünk azt, hogy a természet és az emberi kultúra kapcsolata nagymértékben ki van téve két nagy rezsim alakulásának: egyrészt az emberi gondolkodás átalakulásának, másrészt az állami rezsim létrejöttének és az állami beavatkozások fokozódásának vagy enyhülésének (Hirsch 2005). A tulajdon nyugat-európai fogalmának (amely a magántulajdonra mint kizárólagossági jogra fekteti a hangsúly) az expanziója és ennek mára kizárólagossá válása, a tulajdon fogalmának a természetre való kiterjesztése kétségtelenül befolyásolta a természet és az emberi közösségek kapcsolatát. Ennek példázására talán elég megemlíteni a közösségi birtoklás különböző formáinak jelenlétét és ennek reformjait a 18–19. századtól. A tulajdonjog és tulajdonformák átalakulásának fontos kísérőjelensége a kvalitatív és a kvantitatív szemléletmódok konfliktusa és ez utóbbinak a felülkerekedése. A kvalitatív szemléletmódokban mindig vannak helyi, szubjektív, akár a helyi közösségek által meghatározott mozzanatok, míg a kvantitatív mérés ezeken egyfajta objektivitás és szélesebb összevetés igényének a jegyében szeretne túllépni (Hirsch 2005). Ez pedig szintén meghatározza a természethez való viszonyulást, hisz sok esetben alapvetően olyan affektív viszonyokról is szó van, amelyek objektív mérőskálán alig jeleníthetők meg. Mert egy évszázados tölgynek nyilván objektív módon megadható egy kvantitatív értéke (hány köbméter fa), de az ökoszisztémában betöltött helye, vagy az általa nyújtott ökoszisztéma szolgáltatás nehezen mérhető, nem beszélve azokról a helyi kultúrában betöltött érzelmi és kulturális szerepekről, amelyeket egy ilyen fa betölthet. Ezek pedig nyilvánvalóan túlmutatnak az objektív mérőszámokon és sokszor az állami beavatkozás és a helyi közösségek közötti konfliktusokra hívják fel a figyelmet.

Fontos kihangsúlyoznunk, hogy a hely, a határ és a (fel)térképezés (Hirsch 2005) állami stratégiái nagymértékben meghatározzák az egyes közösségek természettel való kapcsolatát. Hisz a helyek létrehozásának gondos munkája ugyan közösségi feladat (Appadurai 2001), de nem független egy tágabb kontextustól, amelyik akár azt is meghatározza, hogy hol húzható meg a határ a természet és a kultúra között, valamint értelemszerűen a feltérképezésen keresztül meghatározza azt a folyamatot, ahogy a természetből erőforrásokat, gazdasági tényezőket képezünk. Jó példa erre az áltéri gazdálkodás (Andrásfalvy 2007), ami a külső, objektív kvantifiká-

ció szempontjából kisebb jelentőséggel bír, mint az azt használó közösség szempontjából, amely változatos módon tudja az ilyen területeket gazdasági erőforrásként használni úgy, hogy számára a természet és kultúra határa megvonásának a kérdései nem is relevánsak. A természeti környezet gazdasági erőforrássá történő konvertálása tehát nem egy konfliktusoktól mentes folyamat, amely a maga során visszahat arra, ahogy az emberek a környezetüket szemlélik: a fás legelők ennek a folyamatnak most inkább az áldozatai, mintsem a hasznélvezői, hisz egyrésről azok az értékek, amelyeket ezek a fás legelők megjelenítenek, az objektív skálákon kevésbé világosak a helyi közösségeknek, ráadásul az állami és piaci reglementáció is egyfajta feltérképezetlen területként tekint a kultúrtájnak erre a formájára.

Végül egy utolsó szempontra hívjuk fel a figyelmet a természet és a közösségek kapcsolata vonatkozásában. Ez pedig a közösségek működése és a közösségi erőforrások használata. A tudás és a természeti erőforrások értelemszerűen tekinthetők ilyen közösségi erőforrásoknak. E kettőből most az utóbbira koncentrálnak: Garrett Hardin méltán híres cikkében kifejtette, hogy a közösségi erőforrások használata csakis negatív kimenetelű lehet, hisz az egyes aktoroknak mindig érdekükben áll, hogy saját hasznukat a többiek kárára növeljék (Hardin 1968). Ha a közlegelő példájával élünk – mint ahogy Hardin is tette –, akkor válik a kérdés egészen világossá: ha a közlegelőn több tulajdonos legeltet, akkor mindegyiknek érdeke, hogy újabb állatokat vezessen be, hisz az állat haszna, a +1 szinte teljes mértékben a tulajdonost fogja illetni, míg az állat költsége, a -1 az csak töredékében terheli az adott tulajdonost, hisz oszlik közte és a többi tulajdonos között. A több és több állat bevezetése pedig óhatatlanul a rendszer összeomlásához fog vezetni.

Az elmélet, nyilván, mélyen beágyazott a szintén a nyugat-európai kultúrára jellemző racionális döntéseméletbe (és itt megint utalunk arra a gondolatra, hogy a természettel való kapcsolatunkat a nyugati gondolkodás mennyiben befolyásolta). Későbbi kutatások azonban rámutattak arra, hogy egyrészt az elmélet elméleti síkon sem tartható, másrészt nagyon sok működő, akár több évszázada is működő gyakorlati példa is cáfolja (Berkes–Feeny–McCay–Acheson 2006). A közösségi ellenőrzésen keresztül igenis lehetséges a hatékony ellenőrzés, hisz a gyakorlat azt mutatja, hogy vannak erre alkalmas szabályok és az emberek – akár közösségi nyomás hatására is – képesek túllépni az egyszerű önrdeken (Ostrom 2007). Erre igen sok erdélyi példát is fel lehetne sorolni (Imreh 1973, 1983; Dorner 1910), noha épp ezek a példák mutatják azt, hogy ezeknek a rendszereknek a fenntartása milyen nagy erőfeszítésbe került. A legelőhasználat egészen recens példái is azt mutatják ugyanakkor, hogy közösségi ellenőrzésen, a kihajtható állatok számának limitálásán és feltételekhez kötésén, a tejhasznvételi formák és jogosultságok közösségi kontrollján keresztül ezek a rendszerek akár hosszú távon is fenntarthatók (Szabó 2002, 2009), és összeomlásukat nem feltétlen a helyi ökológiai környezetre helyező nyomás fokozódása, hanem – újfent – a tágabb kontextusok, az állami, a piaci vagy akár a demográfiai rezsimek változása okozza.

Mindezek mellett azonban azt a kérdést is fel kell tenni, hogy mi történik akkor, ha azok a közösségek, amelyek ezeket a finoman kidolgozott szabályokat és mintá-

kat fenntartották, gyökeres változáson mennek keresztül. Hisz a közlegelők tragédiája éppen a közösségek működésén keresztül előzhető meg, vagyis ha nincsenek már ezek a közösségek, vagy már nem működőképesek, akkor valóban sokkal könnyebben előfordulhat a természeti erőforrásokra nehezedő nyomás végetekig történő fokozódása – vagy akár a másik oldalon, a nyomás olyan mértékű csökkenése, amely az adott kultúrtáj felszámolódásával is járhat. A túllegeltetés, a fás legelők fáinak pusztítása vagy a másik oldalon a legeltetés hiányában történő bebozótosodása mind példa lehet ezekre a folyamatokra. A közösségi ellenőrzés hiányában pedig akár az is megtörténhet, hogy a köztulajdon és a magántulajdon közti nem teljesen szabályozott réseket kihasználva fordítja a magánhasznára valaki az eredetileg köztulajdont. A közösségek gyengülésével, demográfiai szerkezetének megváltozásával, illetve a mezőgazdasági szerkezetváltással gyakran együtt jár az, hogy egy-egy településen néhány nagyobb állattartó gazda kezdi monopolizálni ezeket az erőforrásokat. Sokszor éppenséggel úgy, hogy a közösség részéről nem rendelkezik teljes körű felhatalmazással. Ehhez hasonló esettel Szilágynagyfaluban is találkoztunk, noha az interjúkból azért úgy tűnik, hogy a közbirtokosság a településen kifejezetten jól működik.

A Kárpát-medence és a természeti táj átalakulása • A Kárpát-medencei kutatások közegében maradván mindenképp ki kell emelnünk, hogy az etnográfiai kutatások is korán érdeklődést mutattak a természeti környezet és a kultúra kapcsolata iránt. A teljesség igénye nélkül mutatunk rá néhány kiemelkedő eredményre. Gunda Béla kiterjedt terepmunka alapján mutatta be ennek a kapcsolatnak különféle vonatkozásait (Gunda 1966). S noha munkássága nem nevezhető kifejezetten ökológiai antropológiai irányultságúnak, főként a magashegyi kultúrákkal kapcsolatos kérdésselvetései határozottan ebbe a tárgykörbe sorolják, munkássága éppen ezért megkerülhetetlen, tájékozottsága az európai etnológiában és a szomszédos népek néprajzi eredményeiben lenyűgöző. Andrásfalvy Bertalan szerteágazó munkásságában igen fontos fejezet a Kárpát-medence hagyományos tájhasználati formái átalakulásának a vizsgálata (Andrásfalvy 2007). Ő főként az ártéri gazdálkodás, a fokok paraszti gazdálkodásban betöltött szerepét vizsgálta, és akár olyan szempontokat is felvetett, amelyek az egyes etnikai csoportok és gazdálkodásmódok összefüggéseire is felhívták a figyelmet (Andrásfalvy 2011). Szilágyi Miklós főként a tiszai halászat kérdéskörét vizsgálta, rámutatva a paraszti halászat fontosságára, a paraszti, a céhes és az úri halászat kapcsolatára és különbségeire, de a halászat, vadászat és gyűjtögetés áttekintő lexikonát is megszerkesztette (Szilágyi 1997, 2008). Végül Borsos Balázs munkásságát emeljük ki, aki egyrészt egy tájegység gazdálkodási formáinak sajátos alakulását és a természethez való alkalmazkodását mutatja be a folyószabályozások előtt és után (Borsos 2000). Ebben változatos forrásokat használva (terepmunka, statisztikai források, kartográfiai források stb.) a magyar etnográfiai hagyományokat követve írja le a gazdálkodási ágakat, a zsákmányolás különféle formáit, a méhészetet, az állattartást és a földművelést, de már határozottan az ökológiai antropológia felől teszi fel a kérdéseit. Szintén az

ő tollából jelent meg az a fontos magyar nyelvű összefoglalás, amely az ökológiai antropológia alkalmazhatóságának a kérdéseit feszegeti különböző tudományok határán (Borsos 2004).

Az emberi közösségek a természeti környezetből – főként történeti értelemben – elsősorban a gyakorlatokon keresztül formálnak kultúrát, kultúrtájt. Az európai kultúrtájak kialakulásának történetéhez szervesen hozzátartozik a parasztok, földművesek által végzett szívós munka, a lecsapolások és az erdőirtások hosszú története (Hoffmann 1998), a szántóföldek, dombvidéki, hegyvidéki területeken a teraszok kialakítása és folyamatos művelés alatt tartása. Ennek kapcsán nyilván arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a natúra–kultúra határ minden korban bizonyos értelemben kérdéses és képlékeny volt, és egészen az ipari forradalomig kételkedéses is. Nem mellékes ugyanakkor, hogy a természeti és technikai adottságoktól függően ezeknek a kultúrtájaknak a létrehozása nagymértékű különbségeket hozhat, amire a magyar néprajzban a táji-történeti tagolódás vonatkozásában már több munka is felhívta a figyelmet (lásd például Andrásfalvy 1980). Újfent Maurice Godelier gondolatát idézzük: minél kezdetlegesebbek a technológiák, annál inkább ki vannak téve az adott csoportok a közvetlen környezetüknek (Godelier 1981). Kezdetleges szántási technikák mellett a nehéz, kötött talajok lazítása olyan erőfeszítést jelenthet, amely visszatartja az adott közösséget attól, hogy jelentős szántóföldi kultúrákat alakítson ki (Andrásfalvy 1980). Ismeretesek ugyanakkor a magyar néprajzból az árterek és az erdős területek változatos használatának történeti, de egyes esetekben akár a jelenkorig elnyúló hagyományai (Andrásfalvy 2007, Hegyi 1978; a kutatott régió vonatkozásában lásd Major 1995). Ezek a példák mind a természeti környezet és az emberi közösségek közötti kölcsönös kapcsolatokat mutatják, hisz amiként a környezet befolyásolta az emberi tevékenységeket, úgy az emberi tevékenységek is szerepet játszottak a környezet alakításában. A foggazdálkodás példái, az erdőgazdálkodáshoz kapcsolódó gyakorlatok (például tilalmas erdő), a legelők fenntartásának a formái, a hagyásfák stb. mind azt mutatják (Andrásfalvy 2007, Imreh 1983), hogy a természet és emberi közösségek kapcsolatát nem lehet csak egyik irányból közelítve megérteni. De akár a natúra és kultúra közötti határ történetileg és kulturálisan változó formáira is érdemes felhívni a figyelmet (Hirsch 2005), hisz egyes kultúrák máshol és máshol húzták meg – és tartották fenn – ezeket a határokat: miközben a fás legelő minden bizonnyal antropogén beavatkozások eredménye (lásd Hartel–Plieninger eds. 2014), ugyanakkor a helyi élővilágnak is fontos része, hisz nagyfokú biodiverzitás is jellemzi.

A bevezetőre visszautalva fontosnak tartjuk megjegyezni, hangsúlyozni, hogy a természet és kultúra viszonylatában több fordulópontot is számon tarthatunk. Hosszú léptékű történelmi távlatban például az első mezőgazdasági forradalom, és hasonlóképpen a második mezőgazdasági forradalom jelentett ilyen fordulópontot, aminek a hangsúlyai egyes térségek adottságaitól, elhelyezkedésétől függően nagymértékben különbözhetnek. A római birodalom például Európa jelentős részén a kultúrtájak expanzióját hozta, míg az összeomlása értelemszerűen a kultúrtáj összezsugorodását eredményezte (Hoffman 1998). Kárpát-medencei léptékben a tö-

rök hódítás az addig ismert, művelés alá vett területeket területi kiterjedésében és használati technikáiban egyaránt megváltoztatta vagy a folyamatokat felgyorsította (például pusztásodás és extenzív állattartás) (Rác 1980), ugyanakkor pedig a török hódoltság megszűntével a táj egyfajta úrjahódítását is szükségessé tette (Takács 1976, 1980).

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a Kárpát-medence egyes etnikai csoportjai, az általuk belakott és használt környezet erőforrásaitól is függően, hosszú századokon keresztül minden bizonnyal sokkal jobban támaszkodtak a természeti környezetükre, mint azt a mai gyakorlatok megfigyelése alapján gondolnánk. Hisz például az interjúkból, fókuszcsoportos beszélgetésekből kiderült, hogy a helyiek megélhetési céllal már alig gyűjtögetnek, akik ezt teszik, azok inkább a hobbi és a szabadidő keretében teszik ezt, ami egybecseng a gyűjtögetés szerkezetének általános megváltozásával. Holott azt történeti néprajzi vagy akár történeti ökológiai munkákból jól nyomon lehet követni, hogy a Kárpát-medence népessége a domináns térfelszíni formáktól, ökológiai környezettől függően igen nagy mértékben támaszkodott a nem termelő gazdálkodásból származó energiaforrásokra, vagyis azt az ökológiai adaptációs típust, amelyre berendezkedtek, alapvetően a természeti tájra való változatos támaszkodás is jellemezte.

Gunda Béla munkásságából tudjuk azt, hogy az erdélyi magashegyi gazdálkodásból még az 1940-es években is jobbra hiányoztak a természetett zöltségek, hisz a táplálkozaskultúra részét képező zöld növények nagy része gyűjtögetésből származott (Gunda 1966). A gyűjtögetés státusának és szerkezetének a megváltozása pedig egyszerre jelzi a természeti környezettől való eltávolodást és a termelő gazdálkodásban végbement változásokat, de akár a piaci és fogyasztási szokások megváltozását is. Az utóbbi években folytatott kutatásaink például arra mutattak rá, hogy az archaikusabb elemeket megőrző kultúrák esetében a gyűjtögetés státusa alapvetően más, mint a modernizálódott csoportok esetében: a moldvai csángók például fogyasztják az általuk fuszulykalevélnak nevezett szívlevelű nadálytőt (*Symphytum cordatum*), amelynek fogyasztását az erdélyi etnikai csoportok esetében már az emlékezet sem őrzi.⁸

A gyűjtögetés jellegét és szerkezetét a hagyományos paraszti gazdálkodás esetében a változatosság jellemezte. Ebbe beletartozott az emberi és az állati fogyasztásra szánt növények ismerete és mindennapos használata a gyógyítás és az ínségeledek vonatkozásában. A gyűjtögetés szerkezetének a megváltozásában a legfontosabb tendenciák a következők: szegényedik az egyes csoportok környezettől kapcsolatos ismeretanyaga, sok növény kiszorul a mindennapos használatból. A gyógyítás professzionalizálódásával – az adott probléma komolyságától is függően – specialistához fordulnak, aki már inkább a modern, konvencionális gyógyászat eszközeivel él. Az emberi táplálkozásban használt eledelék a gyerekultúrában maradnak fenn vagy állati táplálékká válnak. Az ínségeledek kiszorulnak, alig ismertek, hisz az

8 Az adat (szóbeli közlésként) Timaru Karina mesteris hallgatótól származik. Köszönjük Ruprecht Eszternek a növény azonosításában nyújtott segítségét.

ínségeket nem helyi erőforrásokkal, hanem az állami elosztáson keresztül, illetve a piaci rendszerek használatával lehet áthidalni. Végül: a gyűjtögetés egyre inkább a hobbitevékenységek részét képezi, a természetjárás és a tudatos zöld gondolkodás összetevőjévé válik (vagy a másik oldalon: piaci viszonyokba ágyazódik).

A hagyományos paraszti gazdaságok figyelték a környezetüket, abban az értelemben is, hogy az ehető források időszaki megoszlásáról, lelőhelyéről is ismeretekkel rendelkeztek. Ebben a tekintetben, a munkamegosztás vonatkozásában például kiemelkedő tudással rendelkeztek a pásztorok. Mint már említettük, a szilágy-nagyfalusi pásztorok alig ismerik a környezetüket. S noha például azt feltételeznénk, hogy a szegény csoportok esetében a gyűjtögetés mégis megőriz valamennyit a fontosságából, arra is fel kell hívnunk a figyelmet, hogy ezek a csoportok is egyre inkább az államra és az elosztó hálózatokra támaszkodnak. Ez egyfajta eltávolodás is a természeti környezettől, és a helyi fenntarthatóság és reziliencia csökkenését eredményezi, hisz így a közösségek egyre inkább ki vannak téve tőlük távoli és általuk csak minimálisan befolyásolható folyamatok hatásának.

A természeti környezettől történő ilyen értelmű eltávolodás és a gyűjtögetés szerkezetének megváltozása együtt jár általában is egyrésről a mezőgazdasági szerkezetváltással, másrésről azokkal az új piaci és fogyasztási rezsimekkel, amelyeknek a hatására az emberek egyre inkább olyasmiket fogyasztanak, amiket nem is ők maguk gyűjtögettek vagy termeltek, vagy amik nem is az ő környezetükben teremtek vagy akár meg sem tudnának teremni. Ez az önellátás kérdése is, ami általában kardinális kérdése a paraszti gazdálkodásnak.

Az önellátásra, a saját erőforrásokra való támaszkodásra és a háztartásban megtermelt vagy előállított táplálék fogyasztására vonatkozóan beszédes a kenyérsütésre vonatkozó kérdésünk. A búza fontossága a paraszti gazdaságokban, háztartásokban vitathatatlan. Egyes magyar etnikai csoportoknál életnek is nevezték. A búza a földbirtok nélküli paraszti háztartásokban is az egyik legfontosabb erőforrásnak számított, ezért erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az évi búzaszükségletüket részesmunkával, napszámmal vagy más fizetett munka keretében biztosítsák (Fél–Hofer 1997). Hasonlóan: a kenyér nem csak gyakorlati értelemben, hanem szimbolikusan és rituálisan is kiemelkedő helyen van a paraszti háztartásokban. A kenyér sütése egyféleképpen akár a paraszti autonómiák megjelenítője is lehet. Éppen ezért fontos kiemelnünk, hogy a megkérdezett 110 háztartásból 74-ben mondták azt, hogy a házi kenyérsütés nem jellemző, 23 esetben ritkán előfordul, 5–5 háztartásban mondták azt, hogy gyakran, illetve sokszor sütnek otthon kenyeret, végül csak 3 háztartásban válaszolták azt, hogy állandóan otthon sütik.

Az állam szerepét az eddigiekben is érintettük. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni azonban, hogy ezeknek a helyi rendszereknek az állam és a bürokratikus rendszerek egyre inkább a szereplőivé, aktoraivá válnak. A parasztság története bizonyos értelemben a hatalom és a parasztok közti feszültségek, konfliktusok vagy együttműködések története is (vö. Verdery 1983), azé a folyamaté, ahogy az állam megpróbálja a hatalmát minél inkább kiterjeszteni például a paraszti közösségek fölé is (a föld példáján lásd lentebb). Ennek szoros kísérőjelensége a piaci elosztási rendszereknek

a dominanciája, az önellátás szférájának és a helyi kölcsönösségi rendszereknek a folyamatos megkérdőjelezése. A kenyérsütés visszaszorulása ennek csak az egyik példája. A másik példája – a lentebb még tárgyalandó – állami és piaci szféráknak a dominanciája a munkaerő-elosztási szektorban, illetve a helyi együttműködések szinte jelentéktelen szerepe a helyi világok létrehozásában. Az állam és a piac nem egyszerűen az anyagi élet és termelés szféráiban válik dominánssá, hanem a tudás-termelésben és transzferben is, és gyakorlatilag azok a rugalmas, részletes, finom tudások, amelyeket a helyi közösségek a környezetükkel kapcsolatosan felhalmoztak, egyre inkább háttérbe szorulnak. Ezzel pedig a reziliens válaszok megfogalmazásának a lehetősége is nagymértékben csökken. Ezekre a reziliens válaszokra pedig akár az előttünk álló radikális változások kontextusában is szüksége lehet az adott közösségeknek (vö. Berkes 1999, Berkes–Colding–Folke 2003).

Föld és gazdálkodás • Ez az alfejezet a szilágysági kutatásunk eredményeiből kiindulva, de korábbi kutatásaink eredményeit⁹ is hasznosítva amellet érvel, hogy a földbirtok társadalom- és jelentéstörténete még korántsem egy lezárt folyamat, mint ahogy amellet is, hogy a föld – korábbi elképzeléseinkkel ellentétben, miszerint egyre inkább csak instrumentális tartalmakat hordoz (Pap 2008) – újra szimbolikus tartalmakkal telik fel, és a recens, földdel kapcsolatos jelenségek megértéséhez ezt is figyelemmel kell kísérnünk. Az érvelés további része ebben a kontextusban, hogy a földet az emberi világ, a társadalom és a kultúra szerves részének kell tekintenünk (vö. Micu 2014), és ekként fel kell térképeznünk azokat a szerepeket és jelentéseket, amelyeket a föld egyes társadalmi helyzetekben magára ölt. A föld ebben az értelemben egyfajta társadalmi aktor, nem a társadalmon kívüli, ettől független entitás, bizonyos értelemben *viselkedik* és *változik*. Akár fizikai kiterjedésében is elasztikusnak tekinthető, amint azt a visszaszolgáltatások körüli huzavona is mutatta (Verdery 2003).

A földdel kapcsolatos kontextusokban vizsgálható a földbirtok társadalmi eloszlása, az állami – vagy egyáltalán külső – beavatkozások szerepe, a földbirtok értékének a változása. A saját föld, a saját birtok fontossága a kutatásunkból is kiderült, s noha világos, hogy a mezőgazdasági szerkezetváltásnak a földbirtokok eloszlási struktúrájának a változása is részét képezi, a kérdőívben egész magas arányban van azoknak a száma, akik a földet értéknek tekintik, és nem válnának meg tőle. A populáris vélekedés, amellyel leginkább a fókuszcsoportok során találkoztunk, itt is az, hogy *a földet csak egyszer lehet eladni*. Erre vonatkozóan két, egymást kiegészítő kérdést is feltettünk a kérdőívben, az egyik a földre mint teherre¹⁰, a másik a földre mint értékre kérdezett rá. A föld mint teher elképzelést a megkérdozettek

9 Az alfejezet nagymértékben támaszkodik egy korábbi, a témában született áttekintésre (lásd Szabó 2017).

10 A romániai átmenet egyik jellemzője a földbirtokhoz való kettő viszonyulás volt, hisz egyrésztől a föld visszaszolgáltatása valóban egyfajta társadalmi restaurációs és legitimitási gyakorlatnak is tekinthető, másrésztől viszont sokan teherként élték meg a nyakukba szakadt új felelősségeket (vö. Verdery 2003).

közül határozottan elutasították 81-en, míg a föld mint érték elképzeléssel szinte azonos számban, 78-an értettek teljes mértékben egyet. Vagyis ez mutatja, hogy mindenféle, a földdel és a mezőgazdasági termeléssel, leginkább az interjúkban és fókuszcsoportos beszélgetésekben kifejtett gyakorlati nehézségeken túl, a földnek van egy olyan, helyi konszenzussal is szentesített, egyszerre gyakorlati és szimbolikus értéke, amit nagyon nehéz lenne elvitatni.

A föld az állam és a mindennapi emberek kapcsolatában is fontos szerepet kaphat, az állam kezdeményezheti a földhasználati jogosultságok újraosztását, a földek szétoztását, de akár koncentrációját is, illetve tehet a földek piaci alapú koncentrációja ellen, vagy legalábbis kritizálhatja a folyamatot. A 18. századi abszolutisztikus monarchiák, köztük a Habsburg-ház, nagyon jól tudta ezt, még akkor is, ha az úrbérrendezés eredménye sok esetben visszás volt (Fülemile 1987: 56). Parasztvédelmi politikájuknak egyszerre képezte a részét a nemesek és a parasztok által közösen használt földek helyzetének a rendezése, és a jobbágyi kötelezettségek (robot) helyi szokásjogban történt, és épp ezért sokszor képlékeny rögzítésének központi kodifikációja. Ez ugyan még nem földreform a szó szoros értelmében – de eredménye volt többek között egy új közbirtokossági kategória (volt úrbéresek) létrejötte (Petercsák 2008: 23). Az érvelést tágabb kontextusba helyezi az angliai bekerítések példája: az iparosodó és egyben a piaci elosztási rendszerek előretörését megtapasztaló Angliában a bekerítés egyszerre volt a földbirtokosok eszköze a kapitalista átmenet irányába, a kisbirtokosok kiszorítása és az ipari termelési rendszerek által megkövetelt szabad munkaerő kialakulásának a feltétele (Polányi 2004: 62–63, Thompson 1963: 217–218). Talán az sem véletlen, hogy a Tudor-korban több olyan kísérlet is volt, amely ellensúlyozni próbálta a bekerítéseket (Polányi 2004: 63–64).

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás már a tényleges földreformot is magával hozta.¹¹ És ugyan nem mindegyik feudális alávetettségben élő réteg jutott földhöz (a zsellérek kimaradtak ebből, hisz a feudalizmus idején nem volt a jobbágyokhoz hasonló földhasználati joguk), a reform mégis széles paraszti tömegek esetében teremtette meg a tulajdonlás lehetőségét. Az 1848-as reformok megfelelője volt a román fejedelemségekben az 1864-es jobbágyfelszabadítás és földreform, amelynek keretében szintén hozzájárultak a kisbirtokosi réteg megerősítéséhez. A 19. század második felét ugyanakkor a fokozódó kapitalizálódás jellemezte, és a piaci áruvá vált föld is bekerült ebbe a körforgásba: a 19. század végi erdélyi állapotokat elemelve Egyed Ákos jelentős földkoncentrációról számol be, mind a paraszti–földesúri birtokok, mind a kisparaszti–gazdagparaszti birtokok vonatkozásában (Egyed 1981: 193–199). A század közepén szétoztott földek koncentrálni kezdtek.

Erdélyi viszonylatban a következő jelentősebb földreform a már új területekkel kiegészült Romániában zajlott le. Az I. világháborút követően az új román állam a földreformon keresztül erősítette meg a kis- és középparaszti réteget, illetve kompenzálta a háborús veteránokat, hadiárvékat és hadiözvegyeket. A reform ezen ol-

11 Az erdélyi és romániai földreformokhoz antropológiai szemszögből lásd még Verdery 2003: 41–46. A szerző az első erdélyi földreformot tévesen 1864-re teszi.

vasata mellett létezik annak egy nemzeti-etnikai olvasata is: a magyar történetírásban a reform nem egyszerűen a nagybirtok megtörését és a kis- meg középbirtokok megerősítését célozta, hanem a magyar világi és egyházi vagyon szétosztását is (Bíró 2002).¹² A föld ez esetben társadalmi és nemzeti legitimációs eszköz egyszerre (vö. még Giordano 2014). Az 1945-ös földreform szintén a társadalmi legitimáció megteremtésének az eszközeként szemlélhető. A szovjet befolyás alatt berendezkedő új hatalomnak szüksége volt arra, hogy legitimitást szerezzen magának. Az ekkor még dominánsan agrárjellegű országban a kisparaszti rétegek, illetve – újból – a háborús veteránok földhöz juttatása megfelelő eszköznek tűnt. Ráadásul ezzel a lépéssel a kollektivizálás gyanúját is el lehetett ideig-óráig terelni. A földreformot a földesúri és a nagybirtokok (közirtokosságok) államosítása kísérte. Ennek újfent létezik egy nemzeti-etnikai olvasata. A magyar arisztokráciát, az egyházakat, a székely közirtokosságokat ekkor fosztották meg még megmaradt földbirtokaiktól.

A szétosztást a II. világháborút követően azonban nagyon gyorsan koncentráció követte. Ez már nem piaci alapú volt, hanem egy redisztributív rendszer adminisztratív, központosító politikájába ágyazódott. A kollektivizálás több hullámban alakította át a tulajdon- vagy a rendelkezési jogot, megteremtette a tulajdonjogok hierarchiáját (állami tulajdon, kollektív tulajdon és magántulajdon) (Verdery 2004a), miközben az állami autoritást már nem a földbirtok manipulációján keresztül építette, hanem a félelemkeltés közvetlen eszközeivel (koncepciók perek, munkatáborok). Az állam az adminisztratív birtoklást (Wolf 1973: 389) kiterjesztette mind az állami tulajdonú, mind a kollektív tulajdonú földekre: a mezőgazdasági üzemek irányításába is közvetlenül beleszólt, hisz az állami célú, központosított erőforrás-elvonás elsődleges lehetőségét a mezőgazdaság, illetve a falusi népesség biztosította (Verdery 2003).

Az 1989-es változásokat követő földreformok is jelentős politikai vonatkozásokkal rendelkeztek: egyetértés van a társadalomtudományban abban, hogy a restitúciónak és különösen a kivitelezés módjának elsősorban politikai jelentősége volt, kevésbé gazdasági. A földreform újra megteremtette a kisparaszti- és középparaszti birtokok sokaságát, miközben egyfajta kompenzációs gesztus is volt a szocialista rendszer negatív tapasztalataival szemben (Cartwright 2001, Verdery 2003). Ezzel mintegy zárójelbe tették a szocialista rendszert, mintha az új kezdet pillanatát a szocializmus előtti időkre lehetne beállítani (Giordano–Kostova 2002: 77). A reprivatizáció bizonyos értelemben ma sem lezárt folyamat, hisz a helyiek a mai állapotokat, a határ kihasználatlanságát, az egyéni gazdálkodást szemben a szövetkezettel, a társassal sokszor a régi, a kollektivizálást megelőző időszak felől értelmezik. Ráadásul ezt a földreformot is koncentráció követte, országos és helyi szinten egyaránt. Romániában jelenleg kevés földbirtokos rendelkezik nagyon sok földbirtokkal, miközben sok földbirtokos rendelkezik kevés földbirtokkal (Fox 2011: 51–52).

Ez Szilágynagyfaluban is megfigyelhető: a mintába került 110 háztartás összesen mintegy 468 hektár szántóföldet birtokol, de ennek az eloszlása igen egyenet-

12 Ezt konkrét, helyi példák mellett az is aláhúzza, hogy az Ókirályságra és az újonnan az országhoz csatolt területekre két különböző törvény vonatkozott (vö. Szabó 2013: 74).

len: 27 háztartásnak egyáltalán nincsen szántóföldje, miközben 13 háztartás összesen 343 hektár szántót birtokol úgy, hogy ebből egy kiemelkedő háztartásgazdaság egyedül birtokol 200 hektár szántót. Az átlagos szántóföldi birtokméret, ha az összes háztartással kalkulálunk, 4,25 hektár, ám ha a legnagyobb gazda 200 hektárját kivonjuk, az átlagos szám szinte felére, mintegy 2,45 hektárra csökken. Vagy a 13 legnagyobb gazdaság esetén az átlagos szántóföldi birtokméret 26,36 hektár, az előző érték mintegy tízszerese. Ezek az állapotok egyrészt jelzik a földbirtokhoz való gyakorlati viszonyulások alakulásának az irányát, másrészt pedig annak a helyi piaci rendszernek a kialakulását is, amelyet az állatok háztartások közötti eloszlása is jól illusztrál. A föld gyakorlati jelentéseit viszont jól egészíti ki az a szimbolikus jelentéseggyüttes – amelyre fentebb már utaltunk – miszerint a földet a helybeliek nagy többsége értéknek tekinti. És fontos azt is hangsúlyozni, hogy a föld sokkal inkább világos, potenciálisan akár gyakorlati értékeket is hordoz, hisz a tájra, fás legelők kérdésére vonatkozóan korántsem kaptunk ilyen egybehangzó véleményeket.

Itt megint visszautalnánk a korábbiakban bemutatott kérdésekre az értékrezi-mekkel kapcsolatosan: úgy tűnik, az érzelmi, szentimentális, esztétikai értékek a helybeliek értékhierarchiájában alacsonyabb helyet foglalnak el a gyakorlati, piaci értékeknél. Sajátos ugyanakkor a fókuszcsoportok és a kérdőívek közötti eltérés, hisz a fókuszcsoportok esetében az esztétikai értékek is fontosabb szerepet kaptak, míg a kérdőívekben a gyakorlati értékeken volt a hangsúly. Ezt jól mutatja a vízzel kapcsolatos és a fás legelőkkel szembeni attitűd összehasonlítása is: a kérdőívekben a vizet kiemelkedően értékesnek vélte mindenki, miközben a fás legelőkkel kapcsolatosan – noha ott is az értékes és kiemelkedően értékes kategóriák vannak túlnyomó többségben – inkább megoszlanak a vélemények. Ugyanakkor a fókuszcsoportok keretében a fás legelőkről is döntően pozitív volt a vélekedés. Vagyis a közösségi nyomás hatására a helybeliek hajlamosak egyfajta esztétikai paradigmában is gondolkodni, de amikor a közösség kontrollját nem érzik a hátuk mögött, akkor már inkább a gyakorlati, piaci értéket tartják fontosabbnak.

A piaci alapú koncentrációt ugyanakkor kiegészítik azok a globális folyamatok, amelyeknek a keretében a földbirtok jelentőségét megnövelik az élelemtermelési, élelmezési válságok, a megművelt területekért folyósított támogatások, a nyugati/fejlett országokból származó tőke beáramlása és a földvásárlás/földrablás (*land grabbing*) a globális délen (Sassen 2013, Borras et al. 2011), a kisparaszti, a fenntartható fejlődést a zászlajukra tűző gazdaságok harca az olcsó tömegtermelést mint a túlnépesedésre adható egyetlen választ propagáló mezőgazdasági konsernekkel (Ploeg 2008).

Mezőgazdaság és eszközváltások

Korábban többször említettük, hogy a természeti környezethez való alkalmazkodást, az adott ökológiai adaptációt nagymértékben befolyásolják a rendelkezésre álló eszközteknikák. A Kárpát-medencei mezőgazdaság változásának a természeti táj átalakítása (árterek lecsapolása és az erdők kiirtása), a feudális viszonyok

rendezése és felszámolása (úrbérrendezés és jobbágyfelszabadítás), az új elosztási rendszerek dominánssá válása (kapitalista piac) és az uralkodó ideológiai rendszerek változása (kapitalizmus–szocializmus–kapitalizmus) mellett, azokat kísérve, kiegészítve fontos része volt az új eszközök bevezetése is. Ilyen váltások – a teljesség igénye nélkül – az ökör–ló–traktor váltás, az ásó–kapa–eke váltás, a faeke–vaseke váltás, a sarló–kasza váltás, a kézi cséplés és gépi cséplés váltása, és végül e két munkamozzanat, az aratás és a cséplés együttes felváltása a kombájn megjelenésével.

A felsorolt váltásoknak egyike sem volt egységes, zökkenőmentes folyamat. Ennek az időszaka, az intenzitása függött az egyes régiók elhelyezkedésétől, a föld termőképességétől, a megtermelt domináns kultúráktól, a piaci bekapcsolódás lehetőségeitől: amikor az alföldön már vasekével és lóval szántottak, akkor hegyvidéken még mindig faekét használtak, és ökröt vagy rosszabb esetben tehenet fogatoltak. A faeke–vaseke váltás abban az értelemben is fokozatos volt, hogy először a faeke bizonyos részeit cserélték le vas alkatrészekre, amíg eljutottak a 19. század vasból készült gyári ekéihez, amit teljesen nyilvánvaló módon nem is tudott megengedni magának minden paraszti gazdaság.

Perifériális területeken archaikus elemek sokáig megőrződhetnek: a moldvai csángóknál az igavonás és a tejhaszonvétel funkcionális elválása egészen a legutóbbi időnkig nem történt meg teljesen, de adataink vannak Erdélyből, ezen belül Erdővidékről, hogy tavaszi szántást váltókével és tehénfogattal végeztek még az utóbbi években is. A kutatott térségben is megfigyeltük, hogy miközben a központnak tekinthető Szilágynagyfaluban lezajlóban van a szerkezetváltás mind a birtokszerkezetet, mind a használt eszköztechnika vonatkozásában, aközben Lecsméren még a hagyományos birtokszerkezet erősen tartja magát, sőt, olyan gazdaság is található a faluban, amelyik tehénfogattal végzi a legtöbb munkát. A hely és a helyzet kettőségét pedig a tehénfogattal történő szántás és a háttérben látható ipari objektumok igen kontrasztossá teszik.

Az eszközváltások kérdését leginkább a fókuszcsoporthoz során igyekeztünk körüljárni. Itt úgy közelítettük meg a problémákat, hogy arra kértük a jelenlevőket, beszéljünk az előnyeiről és a hátrányairól az:

1. igavonásnak: bivaly, tehen, ló, traktor (szántás, teherhordás, erdei munkák),
2. kaszálásnak: kézi kaszálás, kaszagép, traktoros körkasza,
3. gyomirtásnak: kézi kapálás, lóvontatta ekekap, gépi kapálás, gyomirtózás,
4. fejtésnek: kézi fejtés és gépi fejtés.

Az első témakör esetében a bivaly és a tehen fogatolása vonatkozásában egyetértés volt abban, hogy ezek már meghaladott kérdések, noha a bivaly rendkívüli erejére azért felhívták a figyelmet. Ugyanakkor a résztvevők arra is rámutattak, hogy a bivalytartást egyrészt a tévesztetés nehezítette meg, aztán a reprivatizáció szinte teljes mértékben visszaszorította. A ló és a traktor vonatkozásában szintén egyetértés mutatkozott abban az értelemben, hogy a legtöbb jelenlévő a traktor előnyeit ecsetelte, ám mivel ez a váltás időben sokkal közelebbinek tekinthető, a ló előnyeit is ki tudták emelni. Itt az is szóba került, és a helyi reziliens minták szempontjából ez rendkívül fontos lehet, hogy a lóhoz egyrészt könnyebb előte-

remteni a pénzügyi erőforrásokat, másrészt a fenntarthatóság szempontjából is előnyösebb, hisz miközben kaszálók és szénafüvek rendelkezésre állnak helyben, a kőolajról ez még akkor sem mondható el, ha figyelembe vesszük, hogy a vizsgált térség határában végső soron kőolajkitermelés folyik. Szintén kiemelték a résztvevők, hogy a mezőgazdasági szerkezetváltásnak egyszerre okaként és részeként szemlélt támogatáspolitikák is közvetve a traktorok beszerzésére ösztönzik a gazdálkodókat, hisz a támogatáspolitikák által favorizált nagyobb birtokok a traktort teszik szükségessé. Szilágynagyfalu legnagyobb birtokosának négy traktora van, ami beszédesen illusztrálja ezt a folyamatot.

A második téma keretében a kaszálás és a takarmánykészítés kérdése került terítékre. Volt olyan idős nő, aki arról számolt be, hogy egész életében tehenet tartottak – most is tartanak – és ő sokkal jobban szeretett a kézi kasza után dolgozni, mint a kaszagép vagy különösen a körkasza után: a kézi kaszával rendre vágott szénafüvel sokkal könnyebb dolgozni, mint a kaszagép után szétszórt fűvel. A gépesítés egyébként akár egyfajta prekondicionált folyamatnak is tekinthető, hisz a körkasza már megköveteli a szénasodró és a bálázógép beszerzését. Ám itt arra is rámutattak a résztvevők, hogy a kérdés nem egyszerűen eszkoztéchnikai folyamat: a körkaszával betakarított takarmány már csak azért sem lehet olyan jó minőségű, mint a kézzel betakarított, mert a körkasza a földet, hangyabolyokat, túrásokat mind belekeveri a takarmányba, míg a kézi kaszával ezeket ki lehet kerülni. Ráadásul a bálázó túlzottan összetöri a takarmányt, ami így tovább romlik. Következésképp a körkaszával készített takarmány minősége sokkal rosszabb, ám megfelel azoknak a mennyiségi nyomásoknak, amelyek a piacról érik a termelőket. S noha az ilyen takarmányozás nyomán kapott tej minősége is más, a kérdés élet sokszor elveszi az, hogy a tejtermelés sem az önálló paraszti háztartásba integrálódik. Az ezzel kapcsolatos finom, részletgazdag tudások egyébként abban is megnyilvánulnak, hogy például a pillangósokat nem bálázzák, hanem kézzel takarják, hogy a tápanyagban gazdag levélállomány ne sérüljön.

A gyomirtás kérdése akár még közvetlenebbül érintette az embereket, hisz itt már az általuk közvetlenül fogyasztott termékekről is beszélgettünk. Ugyanakkor a beszélgetéseknek ebben a részeiben még inkább rá tudtunk világítani azokra a többes nyomásokra, amelyek ezekre a háztartásokra nehezednek. Világos ugyanis, hogy a kézi kapálás egyrésztől egészségesebb termékeket eredményez, hisz nem kell annyi kemikáliát használni, másrésztől jobban illeszkedik az önálló paraszti ideálba (ami minden változás ellenére ideológiai szinten létezik), hisz például lehetővé teszi a kukorica esetén a köztes növényeinek, a babnak és a töknek a termesztését is. De azt is látnunk kell, hogy a kézi kapálás az általában munkaerőhiányos gazdaságokat olyan nyomás alá helyezi, aminek ők nehezen vagy egyáltalán nem tudnak megfelelni. Arra az eredményre pedig, hogy olcsóbb kemikáliát használni, mintsem napszamosokat fogadni, egy nagyon gyors kalkulációval eljuthatunk. Vagyis a mezőgazdasági szerkezetváltás egyszerre a demográfiai váltásokat is tükrözi. A finom tudások fontossága egyébként itt is kiderült: a nagyobbra nőtt kukoricában traktorral és kapagéppel már nem, csak lóvontatta ekekapával vagy kézzel lehet dolgozni. Nem mellékes ugyanakkor az sem, hogy ebből a kérdésből is kivilág-

lott: kialakulófélben van a helyi mezőgazdasági termelés kettős szerkezete (ebben a vegyszerhasználatra vonatkozó kérdésre kapott válaszokat is használjuk): az önellátásban, tehát például a háztáji termelésben még törekednek arra, hogy hagyományos eljárásokkal folytassák a termelést, de a piacba integrálódó termelésben, például a szántóföldi termelésben a nagyfokú kompetíció okán már igénybe veszik a nem hagyományos eljárásokat is.

A kézi fejés és gépi fejés szintén nem csak egyszerűen preferencia vagy ízlés kérdése: noha tudatában vannak annak, hogy a kézi fejéssel a tehén egyrésztől több tejet ad („jobban leadja a tejet”), másrésztől a tej íze is más, arra is felhívták a figyelmünket, hogy a nagyobb gazdaságokban egyszerűen nincs meg a szükséges munkakerő a kézi fejéshez. A mezőgazdasági szerkezetváltás tehát itt is érezteti hatását: 93 gazdaságban egyáltalán nincs tehén, 7 gazdaságnak van 1–2 tehene, 6 gazdaságnak van 3–4 tehene, 3 gazdaságnak van 8–35 (valójában: egy gazdaságnak van nyolc, egynek 31 és szintén egynek 35), végül a már említett legnagyobb gazdának van 170 darab szarvasmarhája. Világos tehát, hogy a mezőgazdaságban zajló folyamatok arra mutatnak, hogy az 1–2 tehenet tartó gazdaságok egyre inkább eltűnnek és megjelennek a nagyobb, akár specializált gazdaságok, amelyekben a kézi fejés és gépi fejés kérdése már egyszerű technikai és időhasználati kérdéssé válik.

Fontos kihangsúlyoznunk a fenti kérdésekkel kapcsolatosan is: a paraszti, falusi világ nem zárt világ. Tehát ha a természeti környezettel való kapcsolatát, a természetképet, a tájhasználati formákat vizsgáljuk, akkor sem élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy ez egy önmagában zárt rendszer. A paraszti élet teljességének a részeként ezek is ki vannak téve olyan külső hatásoknak, amelyeknek a vizsgálatától szintén nem tekinthetünk el.

Szocializmus, posztszocializmus és a táj- és földhasználat új rezsimjei

Politikai és mezőgazdasági rezsimek • Korábban már többször említettük, hogy értelmezésünkben az embereknek, közösségeknek és a természeti környezetnek a hely, a határ és a térképezés hármásában történő viszonyulását, a tájhasználati formákat nagymértékben meghatározzák a nem helyi körülményektől függő rezsimek. Ennek két nagyon fontos formáját emeltük ki az eddigiekben: az államot és a kapitalista piacot. Ugyan nem tartozott legfontosabb kérdéseink közé, de mind az interjúkban, mind a fókuszcsoportos beszélgetésekben hangsúlyosan felbukkant a szocializmus és a szocializmus öröksége.

Az interjúkban azok élettörténeti jellege hívta elő a jobbra nosztalgikus, a jelen kritikájaként is megfogalmazott narratívákat. Idősebb, a két világháború között született beszélgetőtársaink esetében ennek ráadásul megkettőződött a szerkezete, hisz ők még a kollektivizálás előtti időkre is emlékezni tudtak. Vagyis például a szőlők mai állapotának az elbírálása kapcsán egyszerre hívták elő a szocializmus és a szocializmust megelőző időszak emlékeit. Középkorú beszélgetőtársaink számára

pedig értelemszerűen inkább a szocializmus működött hivatkozási alapként. Mindkét generáció esetében azonban hangsúlyosan jelen volt az elromlott jelen toposza: abban, ahogy a lecsmériek a saját szőlőhegyeik mai állapotát leírták, ezek a szempontok feltűnő módon kiemelt szerepet játszottak.

A fókuszcsoportok esetében két kérdéscsoport segített megközelíteni a problémát:

1. Mi az oka annak, hogy az emberek felhagytak a mezőgazdasággal?

- A kollektív gazdaság elvette az emberek kedvét.
- Nincs ára a mezőgazdasági termékeknek, a mezőgazdaságból nem lehet megélni.
- A fiataloknak nem vonzó a falusi élet, máshol keresnek munkát.
- A fiatalok nem tanultak meg gazdálkodni.
- Sok a bizonytalanság, nem kedvező az időjárás.
- A kormány nem támogatja eléggé a mezőgazdaságot.
- Egyéb...

2. Mi az oka, hogy sokan még mindig hagyományos módon gazdálkodnak?

- Az emberek ragaszkodnak az őseik tudásához.
- Az emberek túl szegények, hogy fejlesszék a gazdaságaikat.
- Az emberek úgy gondolják, hogy a hagyományos módszerekkel jobban figyelnek a környezetre.
- Az emberek nem kapnak elég támogatást a gépek vásárlásához.
- Az emberek tehetetlenek, nem tudnak kitörni.
- Egyéb...

A kérdéscsoportok alapján kialakult beszélgetésekből rajzolódott ki egyrészt az, hogy az egyes települések között jelentős különbségek vannak, és hogy másként és másként látják ezeket Szilágynagyfaluban, Szilágyzoványban és Lecsméren, másrészt az is, hogy a szocializmus öröksége még sok területen velünk van. Megint csak a Hardin-írás kapcsán felvetett kérdésre, a közösség működésének a kérdésére térünk vissza: a helyiek véleménye szerint a szocializmus mélyen aláásta a közösségi fellépések reális lehetőségeit. Tehát túl azon, hogy az egyes települések demográfiai szerkezetváltozása, a mentalitásokban beálló változások (individualizáció) sem kedveztek a közösségek fennmaradásának, a közösségi akciók legitimitását a szocializmus rossz tapasztalatai folyamatosan megkérdőjelezik.

A szocialista gazdaságszervezés a helyi tudást nem tekintette legitim tudásnak, és mind a javak, mind a tudás elosztásában, de az ellenőrzésben is nagyfokú központosításra törekedett. A mozaikos tájszerkezetet, a kisparcellás termelést megbontotta, határokat, mezsgyéket tüntetett el, újabbakat hozott létre, egyes dűlők rendeltetését megváltoztatta. Kialakította a szocialista rend képzetét, amelybe a falvak erőforrásainak, a természeti környezetnek az ellenőrzése is beletartozott. Ez a megművelt határ érzését keltette az emberekben, ugyanakkor az ehhez a határhoz kapcsolódó finom tudásokat a mérnöki, uniformizált tudással helyettesítette. A tulajdonjoggal kapcsolatos elképzeléseket is megváltoztatta, hisz az emberek által illegitimnek tekintett eljárásokkal teremtette meg az adminisztratív birtoklás lehetőségét (Wolf 1973). Vagyis a hétköznapi ellenállás keretében is értelmezhető

mindennapi gyakorlatok (munkafolyamat-lassítás, eltulajdonítás, hamis adatok bevallása stb.) morálisan kívül estek az elítélendő cselekedetek kategóriáján (Scott 1998). Sőt, egyfajta morális tartalommal is felruházódhatott, ha az emberek és az állam, a mi és az ők, a nép és az elit közötti konfliktus kontextusában értelmeződött (Szabó 2016). A természeti táj mint közösségi erőforrás ennek a szemléletnek az egyik legfontosabb áldozata, hisz sem a tényleges, gyakorlati tulajdonjogok (ezen belül például: felelőségek elosztása), sem a hozzá fűződő tájhasználati gyakorlatok (például: túlzó vegyszerhasználat) nem kedveztek az újratermelődésének. Vagy újfent a legelők példáját lehetne idézni: a „mindenkié és senkié” *status quo*-ja nagymértékben meghatározta ezeknek a tájhasználati formáknak a degradálódását.

A reprivatizáció magában hordozta a helyreállítás lehetőségét. De ez a lehetőség csak lehetőség maradt. Ugyan a helyiek a határ beszűkülését veszteségként élik meg, de eszközeik ennek a folyamatnak az elkerülésére alig vannak. A reprivatizáció bizonytalanságai és a kapitalista piac mechanizmusai az életnek a finánciális szempontból nem világos értékeket hordozó szegmenseit másodrendűvé tették. Itt újfent visszautalunk Eric Hirsch azon gondolatára, miszerint a természetet magát és a hozzá való viszonyulást nagymértékben meghatározzák a mérési rendszereink és az értékeinknek a rendszere (Hirsch 2005). Ebben az értelemben mind a természeti környezet, mind a termőföld sajátos értékátalakulásokon ment keresztül.

Ennek az átalakulásnak nagyon sok összetevője van, ezek egy része helyi, lokális, más része globális. A természeti környezethez és a mezőgazdasághoz való viszonyulást helyi tényezőként nagymértékben meghatározza a vadállomány elszaporodása. Ez egyrészt növeli a „valami elromlott” érzetét az emberekben, ambivalenssé teszi őket a természeti értékek védelmét illetően, illetve a mezőgazdasági művelés szubjektív megítélését is befolyásolja. A demográfiai tényezők első körben lokálisnak tűnnek, de valójában ezek is globálisak, vagy legalábbis országosak: a helyi közösségek demográfiai szerkezetét a téészesítés és az iparosítás bontotta meg, ez pedig kialakította a fiatalok végleges városra való migrálásának a nagyon erőteljes mintáját. A leszakadó vidék képe nem a szocializmussal teremtődik meg, de kétségtelen, hogy az urbánus–rurális versenyben a szocializmus idején a vidék alulmarad, amit aztán a reprivatizáció hihetetlen módon felerősít. Egyes vélemények szerint az átmenet terheiből a vidéki térségeknek aránytalanul többet kellett átvenniük (Hann 2002). Az állam erőteljes jelenléte, visszavonulása, aztán újbóli megerősödése szintén fontos nem-helyi tényező, amely befolyásolja ezeket a viszonyokat: a kollektívizálással az állam a gazdálkodási gyakorlatok éltetésének a lehetőségét vette el az emberektől, aztán a földosztással ezt a gyakorlatot helyezte vissza a jogaiba úgy, hogy valójában a földön kívül más erőforrásokat nem biztosított. Végül az utóbbi évek támogatáspolitikáján keresztül újból szereplőjévé vált ezeknek a színtereknek.

Jelenleg az Európai Unió, illetve az általa nyújtott támogatások, különösen a területalapú támogatások az egyik legfontosabb aktorai a mezőgazdasági szektornak. A helybéli gazdák szerint támogatások nélkül nem lehetne sikeres mezőgazdasági termelést folytatni. Ugyanakkor ez a rezsim újfent a kistermelés és a hagyományos tudások fennmaradása ellenében hat, ráadásul hajlamos olyan, bürokratikus

szempontból világos kategóriákban gondolkodni, amelyek a terepen nem találhatók meg. Mindezek mellett az új rezsim és annak a konvencionális mezőgazdaságnak – vegyszerezés, nagytáblás monokultúrás, intenzív művelés – a premisszáiból indul ki, amelyről egyre többször kiderül, hogy valójában fenntarthatatlan. Nem kétséges ugyanakkor: mezőgazdasági támogatások nélkül a művelési intenzitás, aminek most a tanúi lehetünk, valószínűleg hatalmasat csökkenne. Hisz a piac is fontos szereplő, és a nagyobb gazdaságok számára egyre fontosabb, de a támogatások ezeknek gazdaságoknak a jövedelemszerkezetében is igen fontosak. Tehát ha a természeti környezettel kapcsolatos viszonyokra, tájhasználatra és ökológiai tudásokra kérdezzük rá, akkor ezeket a szempontokat semmiképp nem szabad megkerülnünk.

Gyakorlatok és értékpreferenciák a hagyomány és a modernitás határán •

A mezőgazdaság szerkezetváltásáról és a kettős szerkezet, a piacra termelés és az önellátás elváló struktúráiról már tettünk említést. Ez egyben a hagyomány és a modernitás kettősségét is megjeleníti, akár abban az értelemben is, hogy az embereknek igényük van arra, hogy általuk egészségesebbnek és jobb ízűnek tartott házi termékeket fogyasszanak, illetve ez derült ki a fókuszcsoportos beszélgetésekből is), ám sok esetben (például a sertéstartás, szarvasmarha-tenyésztés) az ezzel járó fáradságot, kötöttségeket már nem vállalják. Így kialakul egy olyan termelői réteg, amelyik a helyi piaci igényeket is figyelembe veszi, és az otthoni disznóvágás hagyományait megőrizni kívánóknak az igényeit kielégíti.

A kettősséget tovább fokozza az, hogy például a vegyszerhasználathoz is nagyon ambivalensen viszonyulnak a helybéliek. A médiából – mint ahogy az a fókuszcsoportokból és az interjúkból kiderült – egyre többször hallanak a vegyszerek káros hatásáról, azonban a gyakorlati tapasztalatok arra irányítják őket, hogy fokozottan használjanak különféle vegyszereket. Ez különösen megfigyelhető a szőlőművelésben, aminek a bio rendszerű termesztését, a szőlő kényességére, munkai igényességére hivatkozva szinte elképzelhetetlennek tartják. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a vegyszerekről szóló médiadiskurzusok hatására egyre többen próbálkoznak olyan környezetbarát megoldásokkal (csalán, dohány, rézgalic és ezek oldatainak használata, különféle kultúrák egymás mellé ültetés stb.), amelyeket akár az idősebbektől hallottak, láttak, akár különféle külső forrásokból szereztek információt róluk. Azonban fontos hangsúlyoznunk, és ezt a fókuszcsoportok is megerősítették, hogy ez a fajta tudatos viselkedés inkább a háztáji termelést jellemzi, hisz az emberek itt maguknak termelnek. A piacra termelésnél viszont a mennyiség és a megbízható, kiszámítható termés iránti igény már felülírja ezt a tudatos viselkedést. Vagyis a falusi, paraszti háztartások autonómiája ebben a kettős rendszerben értelmezhető.

Ezek mellett fontos azt is hangsúlyozni, hogy a megkérdezett háztartások jövedelemszerkezetében¹³ a munkahelyi jövedelmek a legfontosabbak, majd második

13 Itt jegyezzük meg a kvantitatív adatfelvétel korlátait érzékeltetendő: a jövedelem nagyságára vonatkozó kérdésünk gyakorlatilag kudarcot vallott, a begyűlt adatok annyira hiányosak, hogy értékelésük jórészt lehetetlen volt.

ként a nyugdíj következik. A mezőgazdasági támogatások, pályázatok a harmadik helyet foglalják el (megint: Európai Unió fontossága), miközben az alkalmi munka itthon vagy a termékek eladása szinte jelentéktelen a teljes megkérdezett népességre vetítve. Vagyis itt megint rá tudunk mutatni egyrészt az állam, másrészt a munkaerőpiac fontosságára.

Ezt a képet egészíti ki a munkamegosztás helyzete, amely abban az értelemben hordoz nagyfokú hagyományosságot, hogy a legerőteljesebb minta a család tagjainak a bevonása a munkába. Az olyan alternatív minták, mint például kizárólag a családfő munkavégzése, a napszámosok vagy az állandó alkalmazottak bevonása igen ritka, és értelemszerűen összefügg a gazdaságok méretével. A kalácsa sincs szignifikáns mértékben jelen a faluban. Ezek egyrészt a közösség működésére kérdeznék rá, az individualizációt mutatják, ugyanakkor jelzik azt, hogy helyi munkaerőpiac alig van.

Az értékpreferenciák sajátosságait és ezeknek a kettősségeit több szemponttal tudjuk illusztrálni. Egyrészt, teljesen világos, hogy azok a szegmensek, amelyek gyakorlati értéket is hordoznak, sokkal világosabb állásfoglalásokat eredményeznek, mint a sokkal elvontabb értékeket képviselő területek. A tiszta patakokat, a jó minőségű kútvizet például a válaszadók többsége kiemelten értékesnek tartotta, de már a népviseletet, folklórt – noha ezt is szép számmal – már sokkal kevesebben gondolták kiemelkedően értékesnek. Ugyanez figyelhető meg a természeti környezet és különösen a fás legelők vonatkozásában: a fás legelők a helyiek számára a legeltetésnek a helyszínei, amivel sok falubeli a szarvasmarhatartás visszaszorulása és a bérleti rendszerek kialakulása következtében el is veszítette a kapcsolatát, és amivel kapcsolatosan a biodiverzitásra, a magas természeti értékre, reziliens jellegre vonatkozó tudások eloszlása igen egyenetlen. A fókuszcsoportokból az derült ki például, hogy a helybéli biológusok és az erdész volt leginkább ezeknek az ismereteknek a birtokában. A gyakorlati szempontok fontosságát a helybéliek számára az is aláhúzta, hogy a kisparcellás, állattartást és földművelést kombináló megőzőgazdaságra vonatkozó kérdésünket nagy számban tartották értékesnek, de szintén nagy számban egészítették ki azzal, hogy ebben a keretben is fontosnak tartják a traktort. Vagyis itt megint a hagyomány és a modernizáció kettősségére mutathatunk rá.

A szőlészet, borászat megítélése szintén ambivalens, és ez azért is érdekes, mert a helyiek önidentifikációs stratégiáinak legtöbb esetben fontos eleme a mértékletes borfogyasztás, a szőlőhegyek, a pincék és a szilágysági ember vendégszeretete. Az ambivalencia a kérdőívekből is kiderült, hisz az egyáltalán nem értékes (31 válasz) és a valamilyen értéket képvisel (29 válasz) válaszok domináltak. Ugyanakkor a fókuszcsoportban a kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy a helyi vélemények formálódása is láthatóvá váljék. Egyrészt olyan állításokat fogalmaztunk meg, amelyek a kérdést pozitív, majd olyanokat, amelyek negatív fényben tüntetik fel (lásd alábbi táblázat).

A szőlő	
Fontos, mert	Nem fontos, mert
<ul style="list-style-type: none"> • szebbé teszi a környéket • elfoglaltságot biztosít az embereknek • a bor rendszeresen jelen van az asztalunkon • a pincék vonzóerővel rendelkeznek • a borral ide lehet csalogatni a turistákat 	<ul style="list-style-type: none"> • nem lehet pénzt keresni vele • elvonja az embereket más munkáktól • túl sok miatt a részegeskedés • a pincék omlanak, veszélyesek • a szőlőből és borból nem származik semmilyen haszon

A válaszadók egyrésztől kihangsúlyozták, hogy az alkohol miatti problémák alig vannak összefüggésben a borral, és inkább a piaci elosztási rendszereket (olcsó, bárki által hozzáférhető alkohol) nevezték meg az alkoholizmus okaként, másrésztől viszont azzal is egyetértettek, hogy alapvetően mindkét állításban van igazságtartalom, amivel egyet tudnak érteni. Azt mindenképp hangsúlyozzuk, hogy mind az interjú anyag, mind a fókuszcsoportos beszélgetések a szőlészetnek és a borászatnak az esztétikai, érzelmi oldalát emelték ki – az ambivalencia tehát ebből a szempontból is érthető, hisz gyakorlati, piaci hozadéka ennek a tevékenységnek alig van.

Az ökológiai tudások sajátosságaira a víz fontosságára és a vegyszerhasználati normákra vonatkozó kérdések összevetésén keresztül világíthatunk rá: miközben a válaszadók döntő többsége elutasítja a nagyüzemi mezőgazdaságot és az ipari tevékenységeket a potenciális környezeti problémák okán is (ez főként a fókuszcsoportokból derült ki), a saját gazdaságban történő vegyszerhasználatot már nem köti világosan össze például a patakok, kutak vízminőségével. Ugyanakkor és ugyanebben a kontextusban a háztájiban megtermelt termékeket nem csak jobb ízűnek, hanem egészségesebbnek is tartják, ami a norma és a gyakorlatok közötti különbségekre is felhívhatja a figyelmünket. És ugyanígy, a norma és a gyakorlat közti különbségre hívja fel a figyelmünket a háztáji, saját termelés iránti igény megfogalmazása, ugyanakkor pedig az autonómia gyakorlati formáinak a feladása például a kenyérsütés helyzetén vagy a bolti termékek (élelmiszerek) megítélésén keresztül, hisz az olcsóság és a kényelem két olyan gyakorlati faktor, ami megint csak elnyomja az egyéb, nem teljesen számszerűsíthető értékeket.

Végül: a média elvitathatatlan hatását mutatja a klímaváltozásra adott válaszok egyöntetűsége. A térségben a klímaváltozás konkrét hatásait alig lehet érzékelni, vagy a hatások megítélése szintén kettős, hisz az utóbbi évek enyhébb teleit legutóbb egy viszonylag kemény tél és csapadékos tavasz követte. Ezzel együtt a válaszadók döntő többsége nagyon fontos kihívásnak érzi ezt a kérdést, ám azzal is egyetértettek, hogy a helyi erőforrások és kompetenciák – noha fontosak – nem biztos, hogy elegendőek az ellensúlyozására.

Következtetések

Szilágysági kutatásunkban a hagyományos és a modern mezőgazdaság, a háztáji, kisparcellás és a nagyüzemi, nagyáblás termelés, az önellátó gyakorlatok és a piacra termelő stratégiák kontextusában figyeltünk a hagyományos tudások és gyakorlatok továbbélésének, a tájhasználati formáknak az összefonódására és továbbélésére. A kutatás során a fás legelők mint a mozaikos tájszerkezet, az ember és a természet kapcsolatának sajátosan formálódó lenyomata, az európai kultúrtáj kiemelten figyelemre méltó eleme és a szőlészet és a borászat mint a helyi önidentifikációs stratégiák kiemelt területe és a helyi ökológiai és klimatikus adaptációs gyakorlatok sajátos formája állt a vizsgálatok középpontjában, de általános értelemben is rákérdeztünk a mezőgazdasági, tájhasználati gyakorlatokra és tudásokra. Módszertani megközelítésünket a komplexitás jellemezte, annak érdekében, hogy egyrészt adatsorokkal is dolgozni tudjunk (kérdőívek), másrészt a véleményekre, tudások és azok alakulására is rá tudjunk kérdezni (interjúk és fókuszcsoportok). Az összegyűlt adatokból és azok elemzéséből a következő következtetéseket tudjuk levonni.

1. A térségben több fás legelő is található. Szilágnagyfalu mellett is található egy kiterjedt fás legelő, évszázados fákkal és változatos, gazdag élővilággal. Az itt található fajok egy része védettséget élvez. A fás legelőt valamikor a közös legelőhasználat keretében hasznosították, ma néhány, több állatot tartó gazda bérlí. A helyieknek a fás legelőhöz kapcsolódó tudása nagyon ambivalens. Az itt dolgozó pásztorok alig tudnak valamit arról a helyről, ahol az állataikat legeltetik. Ez nyilván összefüggésben van a mezőgazdasági szerkezetváltással is, hisz a falu mint mezőgazdasági munkaerőpiac és integráló környezet nagymértékben átalakult, munkaerő felvételére már alig képes. A pásztorok iránti érdeklődés mára már lecsökkent, csak azok maradnak ebben a szférában, akik nem tudják más módon eladni a munkaerejüket.

A fás legelők helyi megítélése is ambivalenciát mutat: ugyan az összesen 110-ből 30, illetve 35 válaszadó azt nyilatkozta, hogy értékesnek, illetve kiemelkedően értékesnek tartja, a természeti környezet általános értékelésével (64 kiemelkedően értékes) vagy a víz értékelésével (100 kiemelkedően értékes) összehasonlítva ez mégiscsak jelentősen alacsonyabb érték. Ez az értékpreferenciák alakulására is rávilágít, hisz egyrészt a fás legelők gyakorlati haszna elvont, másrészt olyan értékeket képviselnek, amelyek inkább az érzelmi, esztétikai minőségek területére esnek. Amint azt az elemzésünkben kiemeltük, az értékek rendszere mélyen befolyásolhatja a természeti környezettel, a kultúrtájjal való kapcsolatunkat (vö. Hirsch 2005).

A szőlők és a borászat fontos önidentifikációs elemek a helyiek elbeszélései alapján. Több faluban pincék és pincesorok találhatóak, a gazdák kedvvel végzik a szőlőműveléssel, borászattal kapcsolatos munkákat. Ugyanakkor a demográfiai szerkezet átalakulása, vagy például Lecsmér esetén a kiterjedt ipari tevékenység nagymértékben befolyásolja ennek a területnek az alakulását. Több pincét bezár-

nak, a területeket feladják. Fontos mindemellett kihangsúlyozni, hogy miközben a szőlészetet és a borászatot a szilágysági vendégszeretetet szimbolikus megnyilvánulási területeként definiálják, aközben a megítélése rendkívül ambivalens ennek mezőgazdasági ágazatnak is. Elmondható, hogy a válaszadók nagyobb hányadban tartották egyáltalán nem értékesnek, kevésbé értékesnek vagy csak valamilyen értéket képviselőnek, mint értékesnek vagy kiemelkedően értékesnek (összesített számban: 72 szemben a 37-tel). Ez nyilván azzal is összefüggésben van, hogy nem mindenki birtokol szőlőket, másrésről azzal is, hogy ez a terület sem jelenít meg (vagy csak kevés gazda esetén, hisz a legtöbb gazda az önellátó háztartás fenntartása keretében műveli a szőlőjét) világos piaci értékeket. A fás legelők kapcsán levont következtetésünket miszerint az értékpreferenciáink meghatározzák a környezetünkkel való kapcsolatot itt azzal egészítjük ki, hogy a környezet ebben az értelemben erőteljesen társadalmiasított alakzat, a helynek, a határnak és a térképek a sajátos kombinációja (Hirsch 2005).

2. A kutatott térség – de valószínűleg több más erdélyi térség – mezőgazdasága gyökeres átmenet előtt áll, vagy már benne van ebben a folyamatban. Ennek a folyamatnak az egyik fontos jellemzője a hagyományos és a modern tudások és gyakorlatok egyszerre történő, szimultán jelenléte úgy, hogy a hagyományos tudásokat még ismerik, hivatkoznak is rájuk, de sokszor már a modern gyakorlatokat alkalmazzák. Akár úgy is egyébként, hogy tudják, a hagyományos tudásokon és gyakorlatokon keresztül jobban tudtak figyelni azokra a környezeti hatásokra és kontextusokra, amelyekben a mezőgazdasági tevékenységeik megszerveződtek. Erre példaként a rétgazdálkodáshoz, szénaműveléshez vagy a kapáláshoz, gyomirtáshoz kapcsolódó tudásokat lehetne felhozni. Itt fontos azt is megjegyeznünk, hogy a hagyományos tudások és gyakorlatok tovább élését befolyásolja az a tényező, hogy a kollektivizálás előtt szocializálódott generáció már nagyon kiöregedőben van, a következő generációkban pedig a hagyomány továbbadásának a folyamatossága, ha nem is szakadt meg teljesen, de gyökeresen átalakult.

A föld koncentrációja, az állattartással való felhagyás szintén jól illusztrálja ezt a folyamatot, amit kiegészít az, hogy továbbra is igény mutatkozik a hagyományos fogyasztásra. Ezt egy helyi piac kialakulása teszi lehetővé, ami szintén hozzájárul egyfajta kettősség fenntartásához. Ezt pedig az önellátó, háztáji termelés és a nagytáblás, nagyüzemi termelés funkcionális szétválása kíséri, például a vegyszerhasználat területén. Tehát a kettősség itt is megnyilvánul.

3. A föld jelentősége úgy tűnik, korokon és kultúrákon átívelően igen kiemelkedő. Elsődleges jelentései nyilván, és ezt ebben a térségben is így gondolják, az élelemtermeléshez kapcsolják, noha az utóbbi időben a globális kontextusok miatt épp ez a kapcsolat rendült meg. A föld jelentései az emberi társadalommal változnak. Ahogy változik a társadalom szerkezete, a globális viszonyok, a fogyasztási szokások – és sok minden más –, úgy a föld jelentései is folyamatosan alakulnak, adaptálódnak. Ebben az értelemben lehet érvelni amellet, hogy a föld társadalmi aktor is egyben. A föld ökológiai (Hirsch 2005, Măntescu 2014), tulajdonnal kapcsolatos kérdéseket (Măntescu 2014, Mícu 2014), a politikai (Verdery 2003) és gazdasági

rezsimekben történő változások (Ploeg 2008), valamint a globalizáció és posztgyarmati kapcsolatok (Sassen 2013) problémáit jeleníti meg. Részese a nagy társadalmi ideológiáknak és legitimációknak (Polányi 2004, Wolf 1995, Verdery 2004b), szétaprózódik és koncentráldódik: ha a földreformokat nézzük, akkor szinte törvényszerűen fluktuálnak látjuk a szétaprózódás és koncentráldás időszakait.

De ami talán ezeknél is fontosabb: a föld a helyi világoknak, ezen belül a társadalomszerkezetnek, a moralitásoknak, erkölcsi elképzeléseknek volt integráns része. Ma ez is felborulni látszik, és hosszú távúnak gondolt elképzelések kérdőjeleződnek meg a föld fontosságával, szimbolikus tartalmaival, állam és helyiek, helyiek és helyiek közötti viszonyok jellegével kapcsolatosan. Az emberek igyekeznek régi tudásokhoz visszanyúlni, a földről való beszélgetésekben régi, eddig stabilnak hitt álláspontokra hivatkoznak. Ezek az álláspontok azonban maguk is megkérdőjeleződnek: az új bürokratikus és gazdasági rezsimek a föld jelentéseit is átrendezik.

Végezetül: a gyarmati rendszerek elemzésében a kutatók gyakran alkalmazzák a két világ közötti pozicionálódás trópusát az adott népcsoportok helyzetének leírására (Sárkány 2001). Azt gondoljuk, ez a kép a kutatott térség mezőgazdaságának leírására is alkalmas. Nekünk kutatókként feladatunk egyrészt ennek a folyamatnak az elemzése, másrészt azoknak a tudásformáknak és reziliens mintáknak a dokumentálása, amelyeken keresztül a helyi csoportok hagyományos formában kidolgozták az adaptációs mintáikat. És nem kevésbé fontos, hogy ezekről a folyamatokról velük beszéljünk, következtetéseinket velük megosszuk, hisz így talán segítséget nyújthatunk a jövő elképzelésében.

Szakirodalom

A MAGYAR KORONA...

1897 *A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.

Almási István

1979 *Szilágysági magyar népzene*. A dallamokat átnézte Jagamas János. A kottarajzokat László Attila készítette. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Andrásfalvy Bertalan

1980 Néprajzi csoport, kistáj és régió. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XI–XII. 39–58.

2007 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása*. Ekvilibrium Kiadó, h. n.

2011 *Együtt élő népek, eltérő értékrendek. Andrásfalvy Bertalan válogatott társadalomnéprajzi tanulmányai*. L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs.

Appadurai, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio*. (3) 3–32.

Bakics János

2004 A villányi bor márkásítása. Egy térség borászati hagyományának átalakulása az átmenet éveiben. In: Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Teleki László Alapítvány – PTE–BTK Kommunikációs Tanszék, Budapest–Pécs, 221–254.

Bausinger, Hermann

1989 Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia* C. (1–4) 24–37.

Babai Dániel – Molnár Ábel – Molnár Zsolt

2014 „*Ahogy gondolzza, úgy veszi hasznát.*” *Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben*. MTA Bölcsészstudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet – MTA Ökológiai Kutatóközpont Ökológiai és Botanikai Intézet, Vácrátót.

Berkes, Fikret

1999 *Sacred Ecology – knowledge of indigenous and other rural people*. Routledge, London.

Berkes, Fikret – Colding, Johan – Folke, Carl

2003 *Navigating social-ecological systems. Building resilience for complexity and change*. Cambridge University Press, Cambridge.

Berkes, Fikret – Feeny, David – McCay, Bonnie J. – Acheson, James M.

2006 The Benefits of the Commons. In: Haenn, Nora – Wilk, Richard (eds.): *The Environment in Anthropology. A Reader in Ecology, Culture, and Sustainable Living*. New York University Press, New York–London, 355–360.

Biczó Gábor – Kotics József (szerk.)

2013 „*Megvagyunk mi egymás mellett...*” *Magyar–román együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. (A Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete és a Csokonai Kiadó sorozata.) Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete, Miskolc.

Bíró Sándor

2002 *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Borras, Saturnino M. jr. – Hall, Ruth – Scoones, Ian – White, Ben – Wolford, Wendy

2011 Towards a better understanding of global land grabbing. An editorial introduction. *The Journal of Peasant Studies*. (2) 209–216.

Borsos Balázs

2000 *Három folyó között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2004 *Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról*. L'Harmattan, Budapest.

Cartwright, Andrew L.

2001 *The Return of the Peasant. Land Reform in Post-Communist Romania*. Ashgate, Aldershot.

Dorner Béla

1910 *Az erdélyi százszok mezőgazdasága*. Pannonia Nyomda, Győr.

Egyed Ákos

1981 *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Fél Edit – Hofer Tamás

1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.

Fischer, Joern et al.

é. n. *Viitorul oamenilor și al naturii în sudul Transilvaniei. O broșură scrisă de Grupul de lucru pentru peisaje sustenabile cu contribuția unor experți locali. / Az emberek és a természet jövője Dél-Erdélyben. A Fenntartható Tájak Munkacsoport kiadványa, helyi szakemberek közreműködésével*. h. n. (Elérhetőség: https://peisajesustenabile.files.wordpress.com/2014/05/booklet_rohun.pdf; utolsó letöltés: 2018.11.03.)

Fox, Katy

2011 *Peasants into European Farmers? EU Integration in the Carpathian Mountains of Romania*. LIT Verlag, Berlin–Zürich.

Fülemile Ágnes

1987 *Földművelési rendszerek Magyarországon*. In: Balázs Géza – Voigt Vilmos (szerk.): *Arator. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 51–60.

Giordano, Christian

2014 *The Ethnicization of Agrarian Reforms. The Case of Interwar Yugoslavia*. *Martor*. (19) 31–42.

Giordano, Christian – Kostova, Dobrinka

2002 *The Social Production of Mistrust*. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, 74–91.

Godelier, Maurice

1981 *A gazdasági antropológia tárgya és módszerei*. (Documentatio Ethnographica, 8.) MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

Gunda Béla

1966 *Ethnographica Carpatica*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hann, Chris M.

2002 *Farewell to the socialist 'other'*. In: Uő (ed.): *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge, London, 1–12.

Hanspach, Jan et. al.

2014 A holistic approach to studying social-ecological systems and its application to Southern Transylvania. *Ecology and Society* 19. (4) 32. cikk. (Elérhetőség: <https://www.ecologyandsociety.org/vol19/iss4/art32/>; utolsó letöltés: 2018.12.28.)

Hardin, Garrett

1968 The Tragedy of the Commons. *Science*. dec. 13. (3859) 1243–1248.

Harris, Marvin

2003 Az indiai szent tehén kulturális ökológiája. In: Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 30–51.

Hartel, Tibor – Plieninger, Tobias (eds.)

2014 *European Wood-pastures in Transition. A Social-ecological Approach*. Earthscan Routledge, London.

Hegyí Imre

1978 *A népi erdőkiélés történeti formái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hirsch, Eric

2005 Environment and economy: mutual connections and diverse perspectives. In: Carrier, James G. (ed.): *A handbook of economic anthropology*. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, 370–386.

Hoffmann Tamás

1998 *Európai parasztok. A munka*. Osiris Kiadó, Budapest.

Imreh István

1973 *A rendtartó székelly falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1983 *A törvényhozó székelly falu*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Iuga, Anamaria

2016 Intangible Hay Heritage in Șurdești. *Martor*. (21) 67–84.

Ivașcu, Cosmin Marius – Öllerer, Kinga – Rákósy, László

2016 The Traditional Perceptions of Hay and Hay-Meadow Management in a Historical Village from Maramureș County, Romania. *Martor*. (21) 39–51.

Keszeg Vilmos

2003 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. In: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor 60. születésnapja alkalmából*. Archaeolingua, Budapest, 133–150.

Kós Károly

1974 Lakóház, lakásbelső. In: Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Szilágysági magyar népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 9–57.

Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő

1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Major Miklós

1995 A Berettyó ősi ártéri gazdálkodása. (Különös tekintettel az itt élő növények hasznosítására.) In: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 61–66.

1998 „Csupa zaj, csupa ének, csupa zene volt az egész hegy.” (Szüreti szokások – szőlőhegyi mulatságok a Szilágyságban.) In: Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 133–146.

1999a Búrgezd. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 353–355.

1999b Leclsmér. In: Szabó Zsolt (szerk.): *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár, 413–415.

2002 *Szilágynagyfalú*. Szerkesztette Botlik József. (Száz magyar falu könyvesháza, 6.) Száz magyar falu könyvesháza Kht., Budapest.

Măntescu, Liviu

2014 The Ecology of an Agrarian Question. Ecological Crises and the Coming of Age of Capitalism in Vrancea. *Martor*. (19) 97–114.

Micu, Cornel

2014 Social Structure and Land Property in Romanian Villages (1919–1989). *Martor*. (19) 133–148.

Molnár Krisztina – Molnár Zsolt (szerk.)

2015 Etnoökológiai kutatótábor Kalotaszegen. (*Sztánai Füzetek*, 19). Művelődés Egyesület – Szentimrei Alapítvány, Kolozsvár–Sztána.

Molnár Zsolt

2012 Classification of pasture habitats by Hungarian herders in a steppe landscape (Hungary). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 8. 28. Cikk. (Elérhetőség: <https://ethnobiomed.biomedcentral.com/articles/10.1186/1746-4269-8-28>; utolsó letöltés: 2018.12.28.)

Molnár Zsolt et. al.

2017 “It does matter who leans on the stick” – Hungarian herders’ perspectives on biodiversity, ecosystem services and their drivers. In: Roué, Marie – Molnár, Zsolt (eds.): *Knowing our Land and Resources: Indigenous and local knowledge of biodiversity and ecosystem services in Europe & Central Asia*. (Knowledges of Nature, 9.) UNESCO, Paris, 42–56.

Ostrom, Elinor

2007 *Guvernarea bunurilor comune. Evoluția instituțiilor pentru acțiune colectivă*. Fordította Doina Tonner. Polirom, Iași.

Paládi–Kovács Attila

1993 *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest.

Pál Norbert

2018 *A lovakkal kapcsolatos hagyományos tudások és a lótartás háttérbe szorítása a Gagy mentén*. Szakdolgozat. BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár.

Pap Izabella

2008 A földbirtok jelentősége ma Kobátfalván. In: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 7. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. (Krizsa Könyvek, 31.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–150.

Petercsák Tivadar

2008 *A közbirtokosság*. A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa, Debrecen.

Petri Mór

1901–1904 *Szilágy vármegye monographiája 1–6*. (1. Szilágy. Az eltűnt Közép-Szolnok s Kraszna vármegyék; 2. A várak. Birtokosaik és Zilah története; 3. Szilágy vármegye községeinek története. A–K; 4. Szilágy vármegye községeinek története. L–Z; 5. Birtokosok, családok története. A–K; 6. Birtokosok, családok története. L–Z.) Szilágy Vármegye Közönsége [Franklin-Társulat], Budapest.

Ploeg, Jan Douwe van der

2008 *The New Peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London.

Polányi Károly

2004 (1944) *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Fordította Pap Mária. Napvilág Kiadó, Budapest.

Rácz István

1980 A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 97–148.

Rappaport, Roy A.

2003 A környezeti viszonyok szabályozása egy új-guineai nép körében. In: Biczó Gábor (szerk.): *Antropológiai irányzatok a második világháború után*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 52–69.

Rubinek Gyula

1911 *Magyarországi gazdaczímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonország 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával*. Kiadja az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadóvállalata, Budapest.

Sárkány Mihály

2000 Kulturális ökológia – távlatok és korlátok. In: Uő: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. L'Harmattan, Budapest.

Sassen, Saskia

2013 Land Grabs Today: Feeding the Disassembling of National Territory. *Globalizations*. (1) 25–46.

Scott, James C.

1998 *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven–London.

Steward, Julian

1997 A kulturális ökológia fogalma és módszerei. In: Bohannon, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem, Budapest, 439–456.

Szabó Á. Töhötöm

2002 *Közösség és intézmény. Stratégiák a lónai hagyományos gazdálkodásban*. (Kriza Könyvek, 11.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2016 Kihalt vidék. A vidékiség értelmezései az állami és piaci rezsimek kontextusában. *Erdélyi Társadalom*. (1) 91–111.

2017 A föld társadalmi jelentései. Globális kontextusok és helyi perspektívák. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére*. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 237–249.

Szabó Á. Töhötöm – Markó Bálint – Hartel Tibor

2017 Tradicionalitás és modernitás: a tájhasználat és a mezőgazdasági termelés átalakuló feltételei egy erdélyi térségben. *Magyar Kisebbség*. (3–4) 115–166.

Szabó Zsolt (szerk.)

1999 *Szilágysági magyarok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.

Szilágyi Miklós

1997 *A tiszai halászat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

2008 *A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Takács Lajos

1976 *Egy irtásfalu földművelése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Thompson, Edward P.
1963 *The Making of the English Working Class*. Victor Gollancz Ltd., London.
- Turai Tünde
2004 *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. (Krizsa Könyvek, 21.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Ulin, Robert C.
1995 Invention and Representation as Cultural Capital. Southwest French Winegrowing History. *American Anthropologist*. (3) 519–527.
- Verdery, Katherine
1983 *Transylvanian Villagers. Three centuries of political, economic, and ethnic change*. California University Press, Berkeley.
2003 *The Vanishing Hectare. Property and Value in Postsocialist Transylvania*. Cornell University Press, Ithaca.
2004 The Property Regime of Socialism. *Conservation & Society*. (1) 189–198.
2004b The Obligations of Ownership. Restoring Rights to Land in Postsocialist Transylvania. In: Humphrey, Caroline – Verdery, Katherine (eds.): *Property in Question. Value Transformation in Global Economy*. Berg, Oxford–NewYork, 139–160.
- Virág Magdolna
1994 *Temetés a Tövisháton. Haldoklóhoz, halotthoz és temetőhöz fűződő szokások és hiedelmek három szilágysági faluban*. (A Néprajzi Látóhatár Könyvtára, 4.) Györffy István Néprajzi Egyesület, Debrecen, 1994.
- Wallerstein, Immanuel
1983 *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Fordította Bittera Dóra et al. Gondolat, Budapest.
- Wolf, Eric R.
1973 Parasztok. In: Service, Elman R. – Sahlins, Marshall D. – Wolf, Eric R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 317–448.
1995 (1982) *Európa és a történelem nélküli népek*. Fordította Makai György. Akadémiai Kiadó – Osiris-Századvég, Budapest.

Peisaj, utilizarea peisajului și agricultură: factorii transformării producției agricole într-o regiune rurală din Transilvania

Studiul de față prezintă o parte a rezultatelor unor cercetări interdisciplinare realizate în mai multe etape între anii 2014–2017, utilizând în special metodologia și baza teoretică a antropologiei culturale și a ecologiei. Cercetarea a urmărit modul în care într-o regiune specifică transilvăneană, la Nușfalău și împrejurimi, în cunoștințele legate de agricultura tradițională se reflectă acele cunoștințe de utilizare a peisajului, care contribuie la agricultura mozaicată, sustenabilă, respectiv ce fel de tensiuni exercită schimbările contemporane în anumite sisteme de utilizare a peisajului, dar și în percepția umană față de acestea. Studiul focusează pe

pășuni și viticultură, respectiv pe transformarea uneltelor utilizate, transformare care se derulează – sau se poate considera finalizată – la contactul dintre tradiție și modernitate. Afirmția principală ar fi că obiceiurile de utilizare a peisajului, relația dintre om și natură, practicile în schimbare, la fel ca și fenomenele de lungă durată, cum ar fi importanța terenului agricol, pot fi descrise de regulă prin ambivalență, lucru de care sunt conștienți și localnicii, însă nu prea au instrumentele necesare pentru soluționarea acestei ambivalențe.

Landscape, Use of Landscape and Agriculture: Factors of the Transformation of Agricultural Production in a Rural Region of Transylvania

The study presents a part of the results of a multi-stage interdisciplinary research carried out between 2014 and 2017, using basically the methodology and scientific approach of cultural anthropology and ecology. The research was interested in how in a specific Transylvanian region, at Nușfalău and surroundings, that knowledge regarding the use of landscape which contributes to mosaic, sustainable agriculture, is reflected in the knowledge related to traditional agriculture, respectively what kind of tensions can the occurring changes cause within the given landscape usage systems and their human perception. The study focuses especially on pasture and viticulture, respectively on the transformation of tools, a process that takes place – or can be considered complete – on the verge of tradition and modernity. The main statement of the study is that customs of landscape usage, the relation between man and nature, the transforming practices as well as such long-term phenomena as the importance of land, basically can be described by ambivalence, a thing that also the locals are conscious of, but they do not really possess the tools for its dissolving.